

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ
ΚΑΙ Η ROTONDA ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ τοπογραφία τῆς τόσον μακρὰν ἱστορίαν ἐχούσης πόλεως Θεσσαλονίκης εἶναι ὁμολογουμένως ἀτελῶς γνωστή. Παρὰ τὰς ἐπιμελεῖς ἐργασίας ἀξίων ἐρευνητῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀπὸ τοῦ Tafel καὶ τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου μέχρι τοῦ Tafali, ὑπῆρξαν λόγοι καταστάσαντες κατ' ἀνάγκην ἀναποφεύκτους τὰς ἀτελείας καὶ τὰ σφάλματα κατὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἔρευναν τῆς τοπογραφίας τῆς πόλεως. Τοὺς λόγους τούτους ἐξέθεσε συντόμως καὶ σαφῶς ὁ Α. Ευγγούπουλος εἰς τὴν οὐχὶ πρὸ πολλοῦ δημοσιευθεῖσαν καὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης σημαντικῶς συμβάλλουσαν μελέτην αὐτοῦ¹.

Εἶναι δὲ οἱ λόγοι οὗτοι οἱ ἐξῆς: α) δυσμενεῖς συνθήκαι ἐργασίας τῶν ἐρευνητῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἐργαζομένων ὑπὸ ξένον ζυγόν, β) ἑλλιπῆς αὐτῶν γνώσις τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, δεδομένου ὅτι ἡ συστηματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ καλλιέργεια τῆς βυζαντινῆς ἰδίως ἀρχαιολογίας οὐδὲ αἰῶνος ἀκόμη βίον ἀριθμεῖ, καὶ γ) ἄγνοια πλείστων γραπτῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος πολὺ μεταγενεστέρως.

Τὸ μέγα πλεονέκτημα τῶν ἐρευνητῶν ἐκείνων, δηλαδὴ τὰ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῶν διατηρούμενα ἀκόμη κτηριακὰ λείψανα, ἐξηφάνισε διὰ τοὺς νεωτέρους ὁ ταχὺς ρυθμὸς τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1917, καταστραφέντων ἢ κατακαλυφθέντων οὕτω ὑπὸ τῶν νέων οἰκοδομῶν, πρὶν ἢ δοθῆ καίρὸς πρὸς μελέτην αὐτῶν, πλείστων πολυτίμων λειψάνων τῆς κλασσικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιότητος.

Οὕτως ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης δὲν γνωρίζομεν οὐδὲ καὶ

¹ Α. Ευγγούπουλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικαί πραγματεῖαι Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Σειρὰ Θεολογικὴ καὶ φιλολογικὴ ἀριθ. 2. Θεσσαλονίκη 1949. Πρόλογος.

τὴν ἀκριβῆ ἔκτασιν τῆς πόλεως, ἀλλὰ μόνον ὅτι τὴν διαδρομὴν τοῦ τείχους, τοῦλάχιστον τῆς ἀκροπόλεως, αὐτῆς ἠκολούθησαν κατὰ μέγα μέρος τὰ πολὺ ἀργότερον κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς αἰῶνας ἐπακολούθησαν τείχη, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐσώθησαν ἐντειχισμένα, εἰς τὴν ἀκρόπολιν, ψευδοῖσοδομικὰ λείψανα τοῦ παλαιότερου ἑλληνιστικοῦ, ἐκ τυχαίων δὲ ἀποκαλύψεων, γενομένων ὑπὸ τῶν κατὰ καιροὺς ἀποχωματώσεων, γνωρίζομεν ποῦ ἔκειτο τὸ Σεράπειον, τὸ ἱερὸν τῶν αἰγυπτίων θεοτήτων, ποῦ ἦτο ἡ θέσις τοῦ Σταδίου καὶ τῆς Ἀγορᾶς καὶ οὐδὲν σχεδὸν πλέον.

Ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης δὲν γνωρίζομεν ποῦ ἔκειντο οὔτε τὸ Τριμπουνάλιον, οὔτε τὸ Πραιτώριον, οὔτε τὸ θέατρον τῆς πόλεως, οὔτε ἄλλα δημόσια οἰκοδομήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὰς παλαιότερας τῶν πηγῶν.

Εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, ἐκτὸς τοῦ πλήθους τῶν μὴ σφζομένων ναῶν καὶ μονῶν, πολλῶν ἐκ τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν οὔτε κατὰ προσέγγισιν τὴν θέσιν, ἐπικρατεῖ ἀσάφεια εἰς τινὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας αὐτῶν τούτων τῶν διασωθέντων μνημείων. Οὕτω π.χ. δὲν γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος ποῖον ἦτο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ὄνομα τῆς Rotonda, τοῦ λεγομένου σήμερον ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Εἰς τὰς πηγὰς, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀναφέρεται σημαντικὸς ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, ὅστις ἔδωκε τὸ ὄνομα αὐτοῦ εἰς μίαν τῶν πυλῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν περὶ αὐτὸν συνοικίαν, καὶ δὲν γνωρίζομεν ποῦ ἔκειτο οὗτος.

Ἡ παρούσα μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς τοπογραφίας τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ἔχει ὡς ἀντικείμενον μελέτης τὰς τελευταίας ταύτας ἀπορίας. Περιωρίσθη δὲ αὕτη εἰς τὴν θετικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν πληροφοριῶν τῶν πηγῶν ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πορισμάτων τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν καὶ ἀπέφυγε τὴν καταπονοῦσαν συζήτησιν διὰ τὴν κατάρριψιν ἐσφαλμένων γνωμῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, ὅπου τοῦτο δὲν ἦτο ἀπολύτως ἀναγκαῖον διὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐρέυνης. Ἦναγκασμένοι πολλάκις νὰ λαμβάνωμεν ἐκ δευτέρας χειρὸς παραπομπὰς εἰς ἀπροσίτους ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκδόσεις, ἔχομεν πλήρη συνείδησιν τῶν ἀτελειῶν αὐτῆς. Πιστεύομεν ὅμως ὅτι ἡ ἐργασία ἡμῶν αὕτη ἐξετέλεσε τὸ πρὸς τὴν ἐπιστήμην καθήκον ἐάν, παρὰ τὰς ἀτελείας καὶ ἐλλείψεις, δυνηθῆ νὰ συμβάλῃ κατὰ τι εἰς τὴν πληρεστέραν ἔρευναν μέρους τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης.

1. Η ΠΥΛΗ ΤΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ

Τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης εἶχε κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα τέσσαρας πύλας. Τοῦτο πληροφοροῦμεθα ἀσφαλῶς ἐκ τῆς γνωστῆς ἀφηγήσεως τοῦ Θεσσαλονικέως ἱερωμένου Ἰωάννου Καμενιάτου περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν τοῦ Λέοντος Τριπολίτου τὸν Ἰούλιον τοῦ 904¹.

Τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Καμενιάτου ἔχει ὡς ἐξῆς: *τ ε ι τ ἄ ρ ω ν γὰρ πυλῶν πρὸς τῷ ἀνατολικῷ μέρει τῆς πόλεως διεξαγουσῶν, ἐοκέφαντο (οἱ ἐπιδρομεῖς) τὰς δύο αὐτῶν πυρὶ τεφρωῶσαι, τὴν τε ῥηθεῖσαν Ῥώμην καὶ τὴν Κασσανδρεωτικὴν καλουμένην*².

Περὶ τῆς θέσεως τῶν δύο κατονομαζομένων πυλῶν οὐδεμίᾳ ὑπάρχει ἀμφιβολία. Τὴν θέσιν τῆς πρώτης καθορίζει αὐτὸς οὗτος ὁ Καμενιάτης λέγων: *καὶ τῷ πρὸς ἀνατολὰς ὄντι τῆς πόλεως αἰγιαλῷ προσωρομίσθησαν (οἱ βάρβαροι), εἶτα τῶν νηῶν ἐκβάντες πάλιν τοῖς βέλεσιν ἐχρῶντο κατὰ τῶν ἐκεῖσε λαχόντων τὴν σιάσιν ἐν τῷ μετεώρῳ τείχει, ἐνθα καὶ πύλη τις διεξέχει Ῥώμην καλουμένην, γειτνιάζουσα τῇ θαλάσῃ*³.

Εὐρίσκετο λοιπὸν αὕτη εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῆς παραλιακῆς λεωφόρου καὶ παρὰ τὸν σημερινὸν Λευκὸν Πύργον⁴.

Ἡ δευτέρα κατὰ τὴν σειρὰν τοῦ Καμενιάτου πύλη τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους τῆς πόλεως, ἡ Κασσανδρεωτικὴ, εἶναι γνωστὴ ἀπὸ κείμενα παλαιότερα τῶν χρόνων τοῦ Καμενιάτου, ἥτοι ἀπὸ τὰ Θαύματα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ 7ου αἰῶνος⁵, καὶ ἀπὸ τὸν Βίον τῆς Ἀγίας Θεοδώρας

¹ Ἰωάννου Καμενιάτου, Εἰς τὴν ἀλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης (de excidio Thessalonicensi narratio a. 904). Bonn 1838 (τόμ. τῶν Μετὰ Θεοφάνην). Καὶ *Migne*, P. G. 109, 525-637. ² 529, 19 κέ.

³ 526, 1 κέ. Ἡ παραλλαγή τοῦ κώδικος P τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Καμενιάτου διατηρεῖ τὸν λατινικὸν τύπον: Ῥώμα. Βλ. *Migne*, P. G. 109, 564 C: *Varia lectio* κώδ. P: Ῥώμα. Ὁ λαὸς ὠνόμαζε, λίαν πιθανῶς, τὴν πύλην: Πόρτα Ῥώμα. Πρβ. *O. Tafrali*, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 95. Ὁ *Μιχαὴλ Χατζῆ-Ἰωάννου*, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, ἥτοι τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης. Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 1. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1880, σ. 30, εἰκάζει εὐφυῶς ὅτι ἡ ὀνομασία προέρχεται ἐξ ἀγάλματος τῆς θεᾶς Ῥώμης, ἱσταμένου ἴσως ἐκεῖ.

⁴ Βλ. καὶ *Tafrali*, *Topogr.* σ. 95, ἐνθα καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία καὶ διορθώσεις ἐσφαλμένων. Τὸ εἰς τὸ τέλος τῆς Τοπογραφίας τοῦ *Tafrali* ὑπάρχον σχεδιάγραμμα τῆς πόλεως δύναται νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ περὶ τῶν πυλῶν τῆς πόλεως λεγομένων. (Βλ. ἐνταῦθα εἰκ. 1).

⁵ *Acta St. Demetrii martyris*. *Migne*, P. G. 116, 1305: *κατὰ τῆς λεγομένης Κασσανδρεωτικῆς πύλης*. (Συγγραφή Θαυμάτων ὑπὸ Ἀρχιεπισκό-

(812 - 892) τῆς ἐν Θεσσαλονίκη ἀθλησάσης, τὸν συγγραφέντα ὑπὸ κληρικοῦ τινος Γρηγορίου τὸ 818¹. Ἐκεῖτο δὲ αὕτη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἔξοδον τῆς κεντρικῆς λεωφόρου τῆς πόλεως, τῆς λεγομένης σήμερον Ἐγνατίας ὁδοῦ², παρὰ τὴν σημερινὴν πλατεῖαν Σιντριβανίου³, καὶ εἶναι

που Θεσσαλονίκης Ἰωάννου. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 610 καὶ 649. Βλ. *J. Laurent*, Sur la date des églises St. Démétrius et St. Sophie à Thessalonique. Byzantinische Zeitschrift 4 (1895) 420 κέ., ἰδία σ. 431. Πρβ. καὶ παρατηρήσεις *O. Tafrali* ἐν *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie byzantines*. Paris 1913, σ. 14 κέ.).

¹ Βίος Ἀγίας Θεοδώρας. Ἔκδ. *E. Kurtz*, Des Klerikers Gregorius Bericht über Leben, Wundertaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich. Mémoires de l'Acad. Imp. des sciences de St. Pétersbourg. VIIIe série, Cl. hist.-phil., vol. VI, Nr. 1. St. Pétersbourg 1902, κεφ. 9 σ. 5: τὸ τοῦ ἁγίου... Λουκᾶ καταλαβόντες τέμενος, ὃ δὴ πλησίον τῆς ἀγορᾶς τῆς ἐπὶ τὴν Κασσανδρεωτικὴν ἰούσης πύλην διάκειται. Καλύτερον κείμενον παρὰ *Π. Ν. Παπαγεωργίου*, Zur Vita der hl. Theodora von Thessalonike, Byz. Zeitschr. 10 (1901) 146: τὸ τοῦ ἁγίου... Λουκᾶ καταλαβόντες τέμενος, τὸ πρὸς τῇ λεωφόρῳ τῇ ἐπὶ τὴν Κασσανδρεωτικὴν ἰούσην πύλην διακείμενον.

² Ἡ οὕτω λεγομένη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁδὸς τῆς πόλεως εἶναι ἄγνωστον πῶς ὠνομάζετο ὑπὸ τοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς. Λογίως ὠνομάζετο Λεωφόρος. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας: Τὸ Φαρδύ = ὁ φαρδὺς δρόμος (τουρκιστί: Τζιαντέ Γιόλ). Βλ. Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 41. *Κ. Γ. Μωραϊτοπούλου*, Τοπογραφία Θεσσαλονίκης. Ἐν Ἀθήναις 1883, σ. 15. *Π. Ν. Παπαγεωργίου*, Θεσσαλονίκης βυζαντινοὶ ναοὶ καὶ ἐπιγράμματα αὐτῶν. Byz. Zeitschr. 10 (1901) σ. 23 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Zur Vita der hl. Theodora κτλ. ἔ. ἀ. σ. 147. Πρβ. καὶ *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle. Paris 1919, σ. 122 σημ. 2. Βλ. ἐπίσης *A. Συγγοπούλου*, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, σ. 8 σημ. 6. Καὶ τελευταίως *Char. Makaronas*, Via Egnatia and Thessalonike. Studies presented to David Moore Robinson σ. 384 κέ. καὶ σημ. 12, ὅστις φρονεῖ ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ Ἐγνατία ὁδὸς δὲν διήρχετο διὰ μέσου τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης.

³ Ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 29-31, παρατήρησεν ὅτι: «Ἡ Κασσανδρεωτικὴ δὲν ἦτο ἀρχῆθεν ἐκτισμένη εἰς τὴν θέσιν εὐρίσκεται σήμερον ἢ τῆς Καλαμαριάς, ἀλλὰ πλησίον τῆς Καμάρας» παρατηρεῖται καὶ σήμερον ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τῆς Καμάρας πρὸς τὴν πύλην τῆς Καλαμαριάς ἡ ὁδὸς στρεβλοῦται καὶ φαίνεται ἀριδῆλως ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τῆς πόλεως προσελήφθη ἀργότερον ἐντὸς τῶν τειχῶν.— Τὸ αὐτὸ ὑποστηρίζει κατ' ἄλλον τρόπον ὁ *Tafrali*, Topogr. σ. 96, ἐξηγῶν τὴν καμπὴν τοῦ ἀπὸ βορρᾶ κατερχομένου θεοδοσιανοῦ τείχους, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τοῦτο πρὸ τῆς Rotonda τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὡς γενομένην, ἵνα περιληφθῇ ἐντὸς τῆ πόλεως ὁ ναὸς οὗτος, ἐνῶ ἡ εὐθυγράμμισις τοῦ τείχους θὰ διήρχετο πλησίον τῆς Ἀψίδος τοῦ Γαλερίου. Τὴν καμπὴν ταύτην τοῦ τείχους παρετήρησεν ἐπίσης καὶ ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου (Ἀστυγραφία, σ. 60). Ὁ λόγος τῆς καμπῆς ταύτης εἶναι ἴσως ἀκριθέστερον ὁ ἐξῆς: Ἡ περὶ τὴν Rotonda συνοικία διετηρεῖται καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ 1912 τὴν ὀνομασίαν Κάμπος καὶ οἱ κάτοικοι

γνωστή κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Καμενιάτην χρόνους ὡς πύλη Καλαμαριάς¹.

Μεταξὺ τῆς πύλης Ρώμης καὶ τῆς Κασσανδρεωτικῆς οὐδεμία ἄλλη πύλη ἔμεσολάθει. Οὔτε ἀρτηρία τῆς πόλεως, παράλληλος πρὸς τὴν Ἐγνατίαν, ἀπέληγεν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν πυλῶν τούτων διάστημα, παρεμβαλλο-

αὐτῆς προσηγορεύοντο Καμπιῶτες. Ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου (Ἀστυγραφία, σ. 59 κέ. καὶ σ. 74) ἀναφέρει τὸν Κάμπον τοῦτον, ὡς καὶ ὁμώνυμον κυκλικὴν περὶ τὴν Rotonda δὸν, ἐρμηνεύει ὁμοῦς ταῦτα ὡς τὴν θέσιν δευτέρου Σταθίου τῆς πόλεως, ἀποκρουόμενος ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ Tafrafi (Topogr. σ. 124 σημ. 5). Campos ὁμοῦς εἶχον κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Ρώμης καὶ ἐπαρχιακαὶ πόλεις εἰς ὑστερωτέρους χρόνους, θυσιαζούσαι χῶρον ἐντὸς καὶ τοῦ περιβάλλου ἀκόμη αὐτῶν, οὐχὶ μόνον διὰ στρατιωτικὰς ἀσκήσεις, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἐκλογικὰς συνόδους τῶν ἐκκλησιῶν (comitia). (Βλ. *Daremberg-Saglio*, ἐν λ. campus Martius). Εἰς πάντα ταῦτα λοιπὸν, πιστεύομεν, ἐπέζησε μετὰ καταπληκτικῆς, ἀλλ' οὐχὶ ἀσυνήθους, προσκολλησεως ἢ ἀνάμνησις ρωμαϊκοῦ στρατιωτικοῦ πεδίου ἀσκήσεων εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, καὶ τοῦτο, ὡς καὶ τὰ ἐν αὐτῷ κατόπιν οἰκοδομήματα, Μαυσωλεῖον, Ἀψίδα, Ἀνάκτορον Γαλερίου καὶ Ἰπποδρόμον, ἠθέλησε καμπτόμενον νὰ περιλάβῃ ἐντὸς τοῦ νέου περιβάλλου τῆς πόλεως τὸ τὴν πόλιν πρὸς ἀνατολὰς ἐπεκτεῖνον τείχος. (Βλ. *Chronique des fouilles en 1950*, BCH 75 (1951) σ. 116. X. I. Μακαρόνα, Χρονικὰ ἀρχαιολογικά. Μακεδονικά, 2 (1953) σ. 597). Οὕτως ἐξηγεῖται ἴσως τὸ γεγονός, ὅτι πᾶσαι αἱ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Rotonda γενόμεναι ἀνασκαφαὶ συνήντησαν παρθένον ἔδαφος ἀκατοικήτου χώρου. (Βλ. *P. Lemerle*, *Chronique des fouilles*, BCH 63 (1939) σ. 314. *E. Duggue*, *Dissertationes Pannonicae*. Ser. 2, 11. Budapest 1941. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Le palais imperial de Thessaloniki*. Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ 9ον Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον, Θεσσαλονίκη 12-25 Ἀπριλίου 1953). Ἄλλαι τοιαῦται ἐπιτιώσεις ἐν Θεσσαλονίκη εἶναι π. χ. ἡ καταπληκτικὴ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν διατήρησις ἐν τῇ πόλει τῶν χαλκευτικῶν ἐργαστηρίων παρὰ τὴν Παναγίαν Χαλκῆων, τῆς «Χαλκευτικῆς Στοᾶς» τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (*Migne*, P. G. 116, 1176. Βλ. καὶ *Συγγοπούλου*, *Συμβολαί*, σ. 17), ὡς ἐπίσης καὶ ἡ διατήρησις τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰπποδρόμου εἰς τὴν μικρὰν πλατεῖαν, τὴν ὀνομαζομένην καὶ σήμερον (Ἰπποδρόμου. Ὁ campus Martius οὗτος τῆς Θεσσαλονικῆς, περιέχων καὶ τὸ Μαυσωλεῖον τοῦ Γαλερίου, εἰρήσκειτο πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ λεγομένου (BCH 75, 1951, σ. 116) θεοδοσιανοῦ τείχους ἀσφαλῶς extra muros καὶ ἡ Κασσανδρεωτικὴ τοῦ τείχους τούτου πύλη εἰρήσκειτο εἰς θέσιν ἀντίστοιχον, ἀλλ' ἀνατολικωτέραν τῆς πύλης παντὸς ἄλλου παλαιότερου ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως.

¹ Τὸ νέον ὄνομα τῆς πύλης, Καλαμαρίας ἢ Καλαμαριάς, ἐμφανίζεται αἰφνιδίως, χωρὶς νὰ μαρτυρῆται τότε ἐγένετο ἀκριβῶς ἡ μετονομασία καὶ διατί. Πάντες οἱ παλαιότερον περὶ τὴν τοπογραφίαν τῆς πόλεως ἀσχοληθέντες λαμβάνουν τοῦτο ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως. Οὕτω π.χ. *M. E. Cousinéry*, *Voyage dans la Macédoine*. Paris 1831. Tom. I, σ. 53. *Th. L. Fr. Tafel*, *De Thessalonica ejusque agro*. *Dissertatio geographica*. Berolini 1839, σ. 254. *K. E. Zachariä*, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*. Heidelberg 1840. Παρὰ *Tafel*, *De via militari romanorum Egnatia*. Tübingen 1842. *Prolegomena* σ. LXXXII. *M. Χατζῆ-Ἰωάννου*, Ἀστυγραφία σ. 29. *B. A. Μυσιακίδου*, *Διάφορα περὶ Θεσσαλονικῆς σημειώματα*. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληγι-

μένου τοῦ Ἱπποδρόμου κατὰ μῆκος τοῦ ἐκεῖ τείχους¹, οὔτε ἀντίθετος μαρτυρία τῶν πηγῶν περὶ τούτου ὑπάρχει. Ἐπομένως δυνάμεθα μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ θεωρήσωμεν τὴν ὑπὸ τοῦ Καμενιάτου κατονομασίαν τῶν πυλῶν ὡς ἀκολουθοῦσαν τὴν ἀριθμητικὴν αὐτῶν ἀπὸ τῆς θαλάσσης σειρᾶν. Εἶναι λοιπὸν φανερόν, ὅτι τὴν θέσιν τῶν ὑπολοίπων δύο πυλῶν, τῆς τρίτης καὶ τῆς τετάρτης, περὶ τῶν ὁποίων οὐδὲν μανθάνομεν παρὰ τοῦ Καμενιάτου, πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος βορειότερον τῆς Κασσανδρευτικῆς.

Μία τοῦλάχιστον ἐξ αὐτῶν, ἀδιάφορον πρὸς τὸ παρὸν ἐὰν ἡ τρίτη κατὰ σειρᾶν ἢ ἡ τετάρτη, πρέπει νὰ ἔκειτο ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Καμενιάτου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῆς δευτέρας ἐγκαρσίας λεωφόρου τῆς πόλεως, τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου², ἀφοῦ ὁ Καμενιά-

κὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, 27 (1900), σ. 387. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκη βυζαντινοὶ ναοὶ κτλ. ἔ.ἀ. σ. 23. Τοῦ αὐτοῦ, Zur Vita κτλ. σ. 146. *Tafrali*, Topogr. σ. 96 κ.ἀ. Ὅπως ὁμοίως ἡ Κασσανδρευτικὴ ὠνομάσθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οὕτω, διότι ἡ δι' αὐτῆς ἐξερχομένη ὁδὸς τῆς πόλεως ὠδήγει εἰς τὴν Κασσανδρᾶν τῆς Χαλκιδικῆς, οὕτω ἡ αὐτὴ πύλη ὠνομάσθη Καλαμαρίας, ὅταν ἡ δι' αὐτῆς ὁδὸς ὠδήγει πλέον πρῶτον εἰς τὸ μετὰξὺ Κασσανδρίας καὶ Θεσσαλονίκης Ἰδρυθὲν διοικητικὸν διαμέρισμα (βάνδον πρῶτον καὶ ἔπειτα κατεπανίκιον) Καλαμαρίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ μὲν Καμενιάτης γνωρίζει τὴν πύλην ὡς Κασσανδρευτικὴν ἀκόμη, τὸ δὲ ὄνομα Καλαμαρία ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον τὸ 1083 εἰς ἔγγραφον τῆς μονῆς Ξενοφώντος (Actes de l'Athos I: Actes de Xénophon. Ed. L. Petit. Βυζαντινά Χρονικά 10, 1903, Παράρτημα 1. Ἀριθ. 1 στ. 222), μετὰξὺ τῶν ἐτῶν τούτων, 904 καὶ 1083, ἡ ὀλίγον ἀργότερον πρέπει νὰ ἐγένετο καὶ ἡ μετονομασία τῆς πύλης.

¹ Ἡ σημερινὴ μικρὰ ἐπιμήκης πλατεῖα νοτίως τῆς Ἀφίδος τοῦ Γαλερίου, λεγομένη ἀκόμη Ἱπποδρόμι. Βλ. καὶ *Tafrali*, Topogr. σ. 125 καὶ σημ. 2, σ. 127 κέ. καὶ σημ. 3, ὅπου καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία. Τελευταίως δὲ Α. Συγγούλου, Συμβολαὶ κτλ. ἔ.ἀ. σ. 30, ἐξέφρασε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Ἱπποδρόμος τῆς πόλεως εἶχεν ἀχρηστευθῆ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν αἱματηρῶν ἐν αὐτῇ γεγενομένων κατὰ τὴν σφαγὴν τῶν Θεσσαλονικέων ὑπὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου τὸ 392. Οὕτως ἐρμηνεύεται εὐφυῶς ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν ὡς πρὸς τὸν Ἱπποδρόμον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ συχνότερον ἀναφερόμενον στάδιον. Ἐς σημειωθῆ ἐνταῦθα ὅτι ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρει τοῦτον: *Εὐσταθίου*, Συγγραφή τῆς κατὰ τὴν Θεσσαλονικὴν ἀλώσεως (de Thessalonica a Latinis capta narratio a. 1185). Bonn. 1842 (τόμ. Λέοντ. Γραμματικῶν) σ. 463, 19: καὶ ἕως μὲν καὶ τοῦ πολιτικοῦ καθ' ἡμᾶς Ἱπποδρόμου τοιαύτη διάθεσις ἡμᾶς εὐθύνει... Ὁ Εὐστάθιος ἀπάγεται πρὸς τὰ πλοῖα τῶν Λατίνων (αὐτόθι σ. 464, 8): ἡρόμεθα ἔνθα τὸ ναῦσταθμον. Εἶπε δὲ προηγουμένως ὅτι ταῦτα ἐναυλόχουν εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως (αὐτόθι σ. 431, 17): οἶδὲ περὶ τὰ ἐῖρα (ἦσαν δὲ μάλιστα ἐκεῖνοι τὸ ναυτικόν). Ἐπομένως δὲν πρόκειται περὶ ἄλλου τινὸς Ἱπποδρόμου, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἐν λόγῳ εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως. Τὸ ἐπίθετον δὲ «πολιτικοῦ» τοῦ Εὐσταθίου οὐδὲν ἄλλο δεικνύει, νομίζομεν, παρά, εἰς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης τοῦ Α. Συγγούλου, ὅτι ὁ Ἱπποδρόμος ἐχρησιμοποιεῖτο πλέον μόνον διὰ συγκεντρώσεως τῶν πολιτῶν.

² Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὁδὸς Μιδάτ - Πασᾶ. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκη βυ-

της γνωρίζει τήν εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς αὐτῆς ὁδοῦ ὑπάρχουσαν ἀντίστοιχον λίαν σημαντικὴν Ληταίαν πύλην¹. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῆς ὁδοῦ ταύτης ὑπῆρχε πράγματι ἐπὶ τουρκοκρατίας μία πεφραγμένη πύλη, ἀνοιχθεῖσα πάλιν τὸ 1874².

ὑπολείπεται νῦν ἡ εὕρεσις τῆς θέσεως τῆς τελευταίας ἐκ τῶν τεσσάρων τοῦ Καμενιάτου πυλῶν. Θὰ ἦτο δὲ φυσικὸν νὰ ἀναζητήσωμεν ταύτην βορειότερον τῆς ἀνωτέρω εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοποθετηθείσης καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ἀπὸ ταύτης μέχρι τοῦ βορειοτάτου ἄκρου αὐτοῦ (πύργος Ζεντζιρλί-Κουλέ). Τὸ τμήμα ὅμως τοῦτο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους εἶδεν ἀκέραιον ὁ Tafrali τὸ 1910, πλὴν μιᾶς καταρρεύσεως, μεγαλυτέρας σήμερον, παρὰ τὸν βόρειον πύργον, καὶ οὐδὲν ἔχνος πύλης πεφραγμένης ἢ μή, οὔτε

ζαντινοὶ ναοὶ κτλ. ἔ.ἀ. σ. 23. Τοῦ αὐτοῦ, Ἔργατων σήματα καὶ ὀνόματα ἐπὶ τῶν μαρμάρων τοῦ θεάτρου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1911, σ. 168. Tafrali, Topogr. σ. 98.

¹ Ὁ Καμενιάτης ἀναφέρει δύο πύλας τοῦ δυτικοῦ τείχους. *Καμεν.* 39. Bonn. σ. 544, 3: τὸ δὲ πάλιν ταῖς δυοὶ πύλαις προσεορῶν ταῖς πρὸς δύοιν ἀφορώσαις. Αὗται εἶναι ἡ Χρυσὴ καὶ ἡ Ληταία. *Καμεν.* 40. Bonn. σ. 544, 8: οἶον γὰρ ἐγεγόνει κακὸν κατὰ τὴν καλουμένην χρυσοῦν πύλην. Αὐτόθι σ. 545, 1: Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ περὶ τὴν ἄλλην πύλην, ἣν καλοῦσι λιταίαν, προαχθῆναι συνέβη. Πρβ. καὶ *Εὐστάθιον*, Bonn. σ. 451, 15: ἀπὸ γούν τῆς χρυσοῦς πύλης τῆς περὶ δυομάς ἀφιέμενα βέλη. Ἐξ αὐτῶν ἡ μὲν Χρυσὴ, ἐδρισκομένη εἰς τὴν δυτικὴν ἐξοδον τῆς σημερινῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἀνατολὰς πρὸς τὴν Κασσανδρεωτικὴν (βλ. *Tafrali*, Topogr. σ. 102). Εἶναι δὲ γνωστὴ καὶ ἐκ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. *Migne*, P. G. 116, 1180: Ὅρισθεὶς οὖν ὁ βασιλεὺς (Μαξιμιανὸς Γαλέριος), ἐκέλευσεν αὐτὸν (τὸν Νέστορα) ὡς χριστιανὸν ἀπενεχθῆναι ἐν τοῖς δυτικοῖς τῆς πόλεως μέρεσιν ἐν τῇ ἐπονομαζομένη Χρυσῆ πύλῃ, κάκεισε τῷ ἰδίῳ ξίφει ἀναρεθῆναι. Ἡ δὲ Ληταία, ἐδρισκομένη εἰς τὴν δυτικὴν ἐξοδον τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου (βλ. *Tafrali*, Topogr. σ. 106 καὶ πίν. XXI, 1, 2), ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, τὴν τρίτην ἢ τὴν τετάρτην κατὰ τὴν ἀπαριθμησιν τοῦ Καμενιάτου. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Καμενιάτου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν τετάρτην. Σημειωτέον ὅτι ἡ πρώτη ἀπὸ τῆς θαλάσσης πύλη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἡ Ρώμα, δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν τοῦ δυτικοῦ, ἀλλὰ πρὸς μίαν παρὰ τὸν ἐσωτερικὸν τετράγωνον λιμένα τῆς πόλεως, πιθανῶς τὴν λεγομένην Πόρτα τοῦ Γαλαλοῦ. Βλ. *Tafrali*, Topogr. σ. 111.

² Οἱ μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς πόλεως ἀσχοληθέντες διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν ὀνομασίαν ταύτης. Ὁ *Tafrali*, Topogr. σ. 97 καὶ ὁποσημ. αὐτόθι, παραθέτει τὰς διαφόρους ὀνομασίας: Νέα Χρυσὴ Πύλη, Ψευδοχρυσὴ, Τελλί Καπύ, Γκιουμοῦς Καπύ. Δὲν πρόκειται νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν συζήτησιν αὐτῶν, ὅπως δὲν θὰ συζητήσωμεν ἐνταῦθα καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ *Tafrali*, αὐτόθι, ἐπιτευχθεῖσαν τὸ πρῶτον δῆθεν ταύτησιν. Πῶς ὀνομάζετο ἡ πύλη αὕτη πρὸ τοῦ ἀνοίγματος αὐτῆς τὸ 1874, εἶναι ἄγνωστον. Βλ. τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 30, διὰ τὴν ὑπὸ τινος συγχρόνου ψευδολογίου δοθεῖσαν ὀνομασίαν Χρυσῆ.

τότε παρουσιάζε¹, οὔτε σήμερον εἰς τὰ σφιζόμενα τμήματα αὐτοῦ παρουσιάζει. Ἄλλωστε οὐδὲ εἰς τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ δυτικοῦ τείχους καὶ βορειότερον τῆς Ληταίας ὑπῆρχεν ἀντίστοιχος πύλη, καὶ οὕτω ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἢ διαβεβαίωσις τοῦ Tafrali. Εἴμεθα λοιπὸν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ τμήμα τοῦ τείχους, τὸ μεταξὺ τῆς Κασσανδρεωτικῆς καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τέρματος τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀφοῦ ἢ ἀναζητήσις, ὡς εἶδομεν, πρέπει νὰ γίνῃ βορειότερον τῆς Κασσανδρεωτικῆς πύλης.

Πράγματι εἰς τὸ ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Tafrali μὴ ὑπάρχον πλέον τμήμα τοῦτο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους καὶ εἰς σημεῖον αὐτοῦ κείμενον ὀλίγον βορειότερον τῆς Rotonda τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁ Tafrali διαβεβαίωσις ὅτι κατὰ τὴν ἐντοπίαν παράδοσιν ὑπῆρχε πύλη, καλουμένη ὑπὸ τῶν Τούρκων Πόρτα Καπύ. Αὕτη ἐσφίζετο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χατζῆ - Ἰωάννου (1880), ὡς καὶ ὁμώνυμος ὁδὸς καὶ συνοικία².

Κατὰ ταῦτα, ἐπανερχόμενοι εἰς τὸν Καμενιάτην, δυνάμεθα ἴσως νὰ παρατάξωμεν οὕτω τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερομένας τέσσαρας πύλας τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους: Πρώτη ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἢ Πόρτα - Ρώμα, δευτέρα βορειότερον ἢ Κασσανδρεωτικὴ πύλη, τρίτη ἢ τουρκικὴ ποτε Πόρτα - Καπύ καὶ τετάρτη ἢ εἰς τὸ τέρμα τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου ποτὲ εὑρισκομένη, ἐπωσθήποτε καὶ ἂν ὠνομάζετο αὕτη. Βορειότερον ταύτης καὶ μέχρι τοῦ βορείου τέρματος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους οὐδεμία ἄλλη πύλη.

Ἐρχόμεθα νῦν εἰς τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον, ὅστις ἀφηγεῖται τὰ τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν τὸ 1185. Ὁ Εὐστάθιος λέγει ὅτι οἱ Νορμανδοὶ ἐπετίθεντο ἰσχυρῶς εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως (κατὰ τῶν ἐφῶν μερῶν) ἀπὸ τῆς θαλάσσης (τῶν κατ' ἀγριαλὸν) μέχρι τῶν (διπλῶν) πυλῶν, τῶν εὑρισκο-

¹ Tafrali, Topogr. σ. 99 σημ. 3. Ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 38, ὁμιλεῖ περὶ φαινομένων λειψάνων κλεισθείσης πύλης βορείως τοῦ προσόλου τοῦ Ὁρμύσσα, παρὰ τὸ σημερινὸν δηλαδὴ Δημοτικὸν Νοσοκομεῖον. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἠπατήθη. Ὁ Tafrali ἐξήτασε λεπτομερῶς τὸ τεῖχος.

² Tafrali, Topogr. σ. 99. Ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 38, ἀναφέρει καὶ ὁδὸν Πόρτα Καπύ. Εἰς ἐγγράφῳ δὲ τῆς τουρκοκρατίας, τὰ ὅποια δὲν ἠθύναντο νὰ ἐχθρῶν ὄψει ὁ Tafrali, ἀναφέρεται ὁλόκληρος συνοικία Πόρτα Καπύ, κειμένη ἀσφαλῶς παρὰ τὴν ὁμώνυμον πύλην. Βλ. Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας Α': Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης. Ἐπιμελεῖα Ἰωάν. Βασδραβέλλη. Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 13. Θεσσαλονίκη 1952, σ. 324 ἀριθ. 228 τοῦ ἔτους 1789 καὶ σ. 453 ἀριθ. 346 τοῦ ἔτους 1822. Πρβ. καὶ Μωραϊτοπούλου, Τοπογραφία, σ. 20 ἀριθ. 69: Πόρτα Καποῦ (τουρκικὴ συνοικία).

μένων πλησίον «των Ἀσωμάτων»¹. Τὰς πύλας ταύτας τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους «τῶν Ἀσωμάτων» γνωρίζει καὶ ὁ Καντακουζηνὸς τὸν 14ον αἰῶνα. Ὁ Ἀνδρόνικος δ' Ι', ἀφηγεῖται ὁ Καντακουζηνός, ἐρχόμενος ἐκ τῆς μονῆς Χορταίτου, εἰσέρχεται εἰς τὴν πόλιν ἐξ ἀνατολῶν «διὰ τῆς προσαγορευομένης τῶν Ἀσωμάτων πύλης»².

Ποία εἶναι ἡ πύλη αὕτη «τῶν Ἀσωμάτων» εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος; Ἡ τρίτη ἢ ἡ τετάρτη τοῦ Καμενιάτου; Περὶ τῶν δύο πρώτων, νομίζομεν, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος. Ἐὰν εἶναι ἡ πρώτη, ἡ Ρώμη, οὐδεμία τότε ἀπόστασις μετρεῖται ἀπ' αὐτῆς (πρβ. ἔως). Ἡ δὲ δευτέρα, ἡ Κασσανδρωτική, διετήρησε μέχρις ἡμῶν τὴν ὀνομασίαν Καλαμαριάς καὶ οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει νὰ δεχθῶμεν, ἄνευ ἀντιθέτου μαρτυρίας πηγῆς, τὴν ἀπίθανον ἐκδοχὴν, ὅτι αὕτη πρὸς καιρὸν καὶ πρὶν ἢ μετονομασθῇ δι' εὐλογον αἰτίαν³ εἰς Καλαμαριάς, ὠνομάζετο τῶν Ἀσωμάτων.

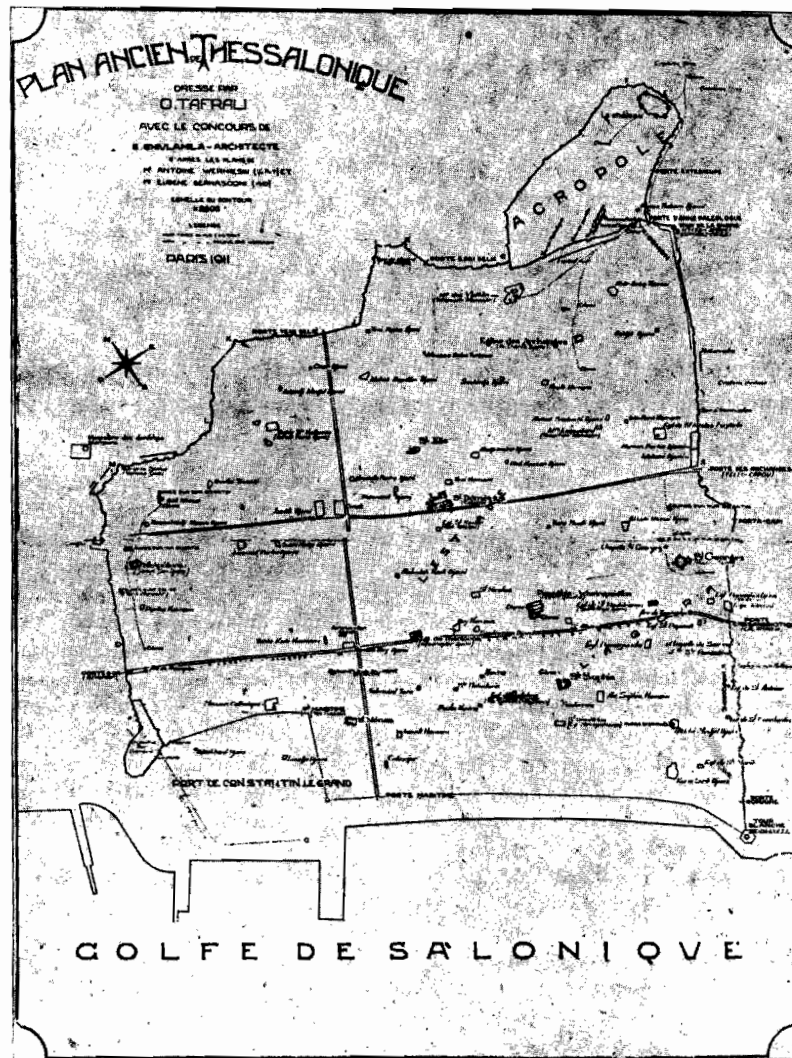
Ἡ ὀνομασία αὕτη τῶν Ἀσωμάτων προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ὀνόματος γειτονικοῦ ναοῦ, ὡς ὀρθῶς παρετήρησε τοῦτο ὁ Tafel πρῶτος⁴, ὁ δὲ Tafali ἐταύτισε τὴν πύλην τῶν Ἀσωμάτων τοῦ Εὐσταθίου πρὸς τὴν τετάρτην τοῦ Καμενιάτου, κατὰ τὴν ἡμετέραν πάντοτε κατὰτα-

¹ Εὐσταθίος, Bonn σ. 451, 1 κέ.: οἱ δὲ πολέμοι σιερῶς κατὰ τῶν ἐφ' ὧν μερῶν τῆς πόλεως τῶν κατ' ἀγριαλὸν ἕως καὶ τῶν κατὰ τοὺς ἀσωμάτων πύλων ἐπέκειντο.

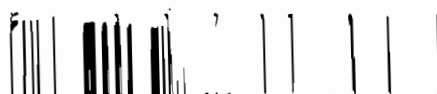
² Καντακουζηνός, I, 53, Bonn σ. 268, 21 κέ.: ὁ δὲ γε Χοῦμος ἄμα τοῖς ἀμφ' αὐτὸν τῆς προσαγορευομένης τῶν Ἀσωμάτων πύλης ἐξελθὼν, ὅ,τι ἂν ἀποβαίη ἴστατο ἀποσκοπῶν. Αὐτόθι, σ. 269, 5 κέ.: ὁ μέντοι μητροπολίτης ἐπεὶ ἐγγὺς ἐγένετο Χορταίτου, ἀπροδοκῆτως ἐντυχὼν τῷ νέφ βασιλεῖ... ἤλανε πρὸς τὴν πόλιν... εἶπετο δὲ αὐτῷ καὶ ὁ βασιλεὺς. Εἰσέρχονται κατόπιν «διὰ τῆς αὐτῆς πύλης» εἰς τὴν πόλιν, διὰ τῆς πύλης τῶν Ἀσωμάτων δηλονότι, ἐρχόμενοι ἐξ ἀνατολῶν.

³ Τὴν αἰτίαν ταύτην, τὴν ἐμφάνισιν δηλαδὴ νέας διοικητικῆς ὑποδιαίρεσως (κατεπανικίου Καλαμαριάς) μεταξὺ Κασσάνδρας καὶ Θεσσαλονίκης, ἐκθέτομεν εἰς μελέτην μὲ τὸν τίτλον «Κατεπανικία τινὰ τῆς Μακεδονίας. Συμβολὴ εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Φραγκοκρατίαν χρόνους», μέλλουσαν προσεχῶς νὰ δημοσιευθῇ.

⁴ Tafel, De Thessalonica σ. 104: Causam denominationis in vicinia ecclesiae cujusdam lateris puto, quae ab angelis puto archangelis e. g. Michaelis, angelorum regni Graeci archistratego, nomen traxerat. Ὁ αὐτὸς Tafel, αὐτόθι σ. 104 καὶ σ. 105, συνέλεξε χωρὶα περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὀνόματος Ἀσώματοι (= Ἀρχάγγελοι - Ταξίαρχοι) καὶ τῆς ἐξ αὐτῶν ὀνομασίας ναῶν καὶ χωρίων εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς τόπους. Δι' ἡμᾶς τὰ ὀνόματα ταῦτα θύναται εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ἐναλλάσσωνται ἀδιακρίτως. Τοῦτο, διότι ἡ ἐναλλαγὴ αὐτῶν εἶναι κοινοτάτη. Οὕτω π.χ. τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει μονῆς Δοχειαρίου τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι «τῶν τιμίων Ἀσωμάτων ἁγίων ἐπουρανίων ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ» ἢ «τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν». Βλ. Χριστ. Κτενᾶ, Χρυσόδ. μ. Δοχειαρίου. Ἐπετ. Ἐτ. Βυζαντ. Σπουδῶν 4 (1927) 290, 2 καὶ 300, 14.

Σχ. 1

 , προς τὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα δηλαδὴ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἄλλοτε ὑπάρχουσιν. Εἰς τοῦτο παρεσύρθη ὁ Tafrali ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ πρὸς τὴν τετάρτην πύλην τοῦ Καμενιάτου σχετικῶς γειτονικοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν. Τοῦτον ἐπίστευσε ὁ Tafrali ὡς τὸν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων, θεωρῶν αὐτὸν ἀρχαιότερον τῆς πραγματικῆς αὐτοῦ ἡλικίας καὶ ἀποδίδων εἰς αὐτὸν διαστάσεις καὶ σπουδαιότητα, λόγῳ τῆς ἐξ αὐτοῦ ὀνομασίας τῆς πύλης, μεγαλυτέρας τῶν πραγματικῶν¹. Ταῦτα ὅμως ἀπεδείχθησαν νεωστί, ὡς θὰ ἴδωμεν, μὴ ὀρθά. Ὁ μικρὸς σημερινὸς ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς τοῦ 14ου αἰῶνος². Ἐπομένως, μὴ ὑπάρχοντος καὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν (= Ἀσωμάτων) κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Εὐσταθίου, δὲν ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῆ ἢ τετάρτη, ὡς γειτονικὴ δῆθεν πρὸς αὐτὸν, πύλη: τῶν Ἀσωμάτων. Ἀπομένει λοιπὸν ἢ τρίτη πύλη, ἢ Πόρτα Καπὺ τῆς Τουρκοκρατίας. Ταύτην ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου θεωρεῖ παλαιοτάτην καὶ ὑπάρχουσαν ἤδη εἰς τὸ ἑλληνοιστικὸν τεῖχος³, ὀρθῶς ὅμως ἢ γνώμη αὐτῆ

¹ Ὁ Tafrali, Topogr. σ. 90, ὀνομάζει τρίτην τὴν τετάρτην πύλην τῆς ἡμετέρας κατατάξεως, τὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον δηλαδὴ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἄλλοτε ὑπάρχουσαν, μὴ ἀκολουθῶν τὴν τοπικὴν αὐτῶν σειρὰν, ἀλλὰ τὴν σειρὰν, καθ' ἣν οὗτος συζητεῖ ταύτας. Ταυτίζει δὲ ταύτην (αὐτόθ. σ. 97) πρὸς τὴν πύλην τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν. Ἡ σειρὰ συζητήσεως λοιπὸν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Tafrali εἶναι: 1) Ρώμα 2) Κασσανδρεωτικὴ 3) Ἀσωμάτων (κακῶς Ψευδοχρυσή) 4) Πόρτα Καπὺ. Βλ. τὰς πρώτας ἀντιρρήσεις κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ τοῦτοῦ ὑπὸ τοῦ Tafrali εἰς Α. Συγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων. Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 15. Θεσσαλονίκη 1952 σ. 6.

² Tafrali, Topogr. σ. 174-5. Αἱ ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος μαρτυρίαι τῶν πηγῶν περὶ ναοῦ Ἀσωμάτων ἀποδίδονται ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν μικρὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν, ὅστις ἀποκτᾷ οὕτω μεγάλην σπουδαιότητα καὶ διεκδικεῖ μεγαλυτέρας τῶν σημερινῶν διαστάσεις.

³ Παρὰ Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique. Paris 1918 σ. 217, χρονολογεῖται ὁ σφριζόμενος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ὁ Α. Συγγοπούλος ὅμως ἐσχάτως ἀπέδειξεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ καθολικοῦ μικρᾶς μονῆς ἀγνώστου ὀνόματος, ἰδρυθείσης κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα. Βλ. Α. Συγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ κτλ.

⁴ Χατζῆ-Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 30. Τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὀρθόν. Ἐλληνοιστικὸν τεῖχος τῆς πόλεως δὲν ὑπῆρξεν ἴσως ποτέ. Λείψανα τοιοῦτου εβρέθησαν ἐντειχισμένα εἰς τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως μόνον. Ἐὰν δὲ ὑπῆρξε τοιοῦτον (ἀσθενές τεῖχος ὑπαινίσσονται ἴσως τὰ γνωστά χωρία τοῦ Κικέρωνος, De provinc. consul. 2: Thessalonicenses... relinquere oppidum et arcem munire cogantur..., καὶ In L. Pisonem 34: Thessalonicenses, cum de oppido desperassent, munire arcem coegerunt.), θὰ ἔκειτο πολὺ ἀνατολικώτερον τοῦ Θεοδοσιανοῦ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως, ἀκολουθοῦν τὴν σημερινὴν ὁδὸν Ἁγίας Σοφίας, τὴν κάθιστον πρὸς τὴν θάλασσαν εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς πόλεως. Ἡ ὁδὸς

ἀποκρούεται ὑπὸ τοῦ Tafrali¹.

Ἡ πύλη ὁμῶς αὕτη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους εἶναι πράγματι περί-

βεβαίως αὕτη εὐρίσκειται εἰς τὴν ἀνατολικὴν περὶ τὴν πυρκαϊκῆς ζώνης τῆς πυρκαϊκῆς τοῦ 1917 καὶ κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῶν νέων οἰκοδομῶν κατὰ τὴν ἔκτοτε ἀνοικοδόμησιν τῆς πόλεως οὐδὲν ἔχον τείχος οὐδὲν σιδηρῆν ἢ τὸν ἀπὸ τῆς πόλεως δὲν ἐγένετο γνωστὸν ὅτι σιδηρῆν. Ἡ γνώμη ὁμῶς τοῦ von Schoenebeck περὶ τετραγώνου ρωμαϊκῆς Θεσσαλονίκης, ἂν καὶ ἀτεκμηρίωτος, φαίνεται πιθανή. Βλ. *Dr. Hans von Schoenebeck, Die Stadtplanung der römischen Thessalonike. Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie. Berlin 21 - 26 August 1939. Berlin 1940, 478 - 482* (μεθ' ἑνὸς σχεδιαγράμματος). Καὶ ὁ Χαράλ. Ι. Μακαρόνας, Ἀπὸ τῆς ὀργανώσεως τῶν νέων τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης 6 (1950) σ. 307 σημ. 6, φαίνεται ἀποδεχόμενος τὴν γνώμην ταύτην τοῦ von Schoenebeck, ὑποστηρίζων δύο πρὸς ἀνατολὰς ἐπεκτάσεις τῆς μικρᾶς καὶ περὶ τὸν λιμένα συγκεντρωμένης ἐλληνιστικῆς πόλεως, μίαν ἐπὶ Ἀγούστου καὶ μίαν ἐπὶ Γαλερίου. Τὰ ὑπὸ τοῦ Tafrali, Topogr. σ. 30, τέλος ἀναφερόμενα, εἰς τὸ Θεοδοσιανὸν τείχος ἐντειχισμένα, ψευδοϊστορικὰ λείψανα τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους δεικνύουσιν, τὰ μὲν τοῦ βόρειου τείχους εἰς τὴν ἀκρόπολιν (αὐτόθι, πίναξ VI, 1 καὶ πίναξ VII, 1), ὅτι πράγματι τὸ Θεοδοσιανὸν τείχος ἠκολούθησεν ἐκεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν χάραξιν τοῦ ἐλληνιστικοῦ, ἐνοσηματώσαν πολλὰ αὐτοῦ ἰσάμενα μέρη, τὸ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ (πίναξ VI, 2) δὲν εἶναι καὶ ἐλληνιστικόν. Τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τῆς πόλεως μαρτυρεῖ τέλος ἀδιαφύστωτος ἡ ἀποκάλυψις ρωμαϊκοῦ νεκροταφείου καί μιν ὡς συνήθως extra muros καὶ ἀρχομένου ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀφίδα τοῦ Γαλερίου. Ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασις πόλις ἔκοψε τοῦτο εἰς δύο. Περὶ τοῦ ἐντὸς τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους περιληφθέντος τμήματος τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἐκτενομένου ἀπὸ τῆς Ἀφίδος τοῦ Γαλερίου μέχρι τῆς Κασσανδρῶτικῆς πύλης (Καλαμαριάς), ὁμιλεῖ ὁ τὴν Θεσσαλονίκην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1837 καὶ 1838 ἐπισκεφθεὶς Γερμανὸς K. E. Zachariä : Dass aber diese (die alte Mauer) weiter hinausgerückt worden sei, beweisen mehrere Sarkophage, die in einem Hause an der Hauptstrasse. zwischen dem Thore. welches nach Kalamaria führt, und dem, mehr nach dem Innern der Stadt gelegenen, sogenannten Constantinischen Triumphbogen [= Ἀφίς Γαλερίου], im vergangenen Jahre bei einem Neubau ausgegraben worden sind. Jener Triumphbogen bezeichnet wahrscheinlich die alte Grenze der Stadt nach Osten hin, und die Strasse scheint von da an zu beiden Seiten mit Sarkophagen und anderen Grabmälern besetzt gewesen zu sein, wie dies ausserhalb der Mauern bei den alten Städten gewöhnlich war. (*Dr. E. Zachariä's Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838. Heidelberg 1840. Παρὰ Tafel, De via Eguatia. Tübingen 1842. Prolegomena p. LXXXVI*). Τὸ ἐκτὸς τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους τμήμα, τὸ ἔξωθεν τῆς ἄλλοτε πύλης τῆς Καλαμαριάς, ἀνασκάπτει ἀπὸ τοῦ 1949 ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Χαρ. Ι. Μακαρόνας. Βλ. τελευταίως X. Ι. Μακαρόνα, Ἀνασκαφὴ νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονίκῃ. Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας ἔτους 1951, Ἀθῆναι 1952, σ. 164 - 172. Βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Χρονικὰ ἀρχαιολογικά. Μακεδονικά 2 (1953) 599. Καὶ BCH 74 (1950) σ. 305, 76 (1952) σ. 227.

¹ Tafrali, Topogr. σ. 99: Cette conjecture (ὅτι δηλαδὴ πρόκειται περὶ

 έργος. Δὲν ἔχει ἀντίστοιχον εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος καὶ φαίνεται ὡς νὰ μὴ εὐρίσκετο εἰς τὸ τέρμα οὐδεμιᾶς ἐγκαρσίας λεωφόρου τῆς πόλεως, ἀλλὰ μεμονωμένη μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τῆς τετάρτης. Νομίζομεν ὅτι τοῦτο ἀκριβῶς συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς παλαιότητος αὐτῆς τοῦλάχιστον, οὐχὶ ὅμως καὶ τῆς γνώμης τοῦ Χατζῆ-¹Ιωάννου περὶ ἑλληνιστικοῦ ἀνοίγματος. Ὡς ἀπέδειξε δηλαδὴ ἡ μελέτη τοῦ Α. Ξυγγοπούλου² περὶ τῆς θέσεως τοῦ Σταδίου τῆς πόλεως, τὸ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἐκτεινόμενον Στάδιον ἐξετείνεται καὶ νοτιώτερον τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὅπου ἐμελετήθησαν λείψανα αὐτοῦ κατωτέρω τῆς ὁδοῦ ταύτης. Ἐπομένως, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχεν ἀκόμη τὸ Στάδιον, ἡ σημερινὴ ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου διήρχετο τότε νοτιώτερον αὐτοῦ καὶ ὀλίγον κατωτέρω τῆς σημερινῆς αὐτῆς θέσεως, ἀπολήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν τρίτην ταύτην πύλην. Ἡ παλαιότερα καὶ τοῦ Σταδίου ἑλληνιστικὴ αὕτη χάραξις τῆς ὁδοῦ³ προεξετάθη κατὰ τὰς πρὸς ἀνατολὰς ἐπεκτάσεις τῆς πόλεως καὶ ἀπέληξε κατὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους εἰς τὴν τρίτην ταύτην, περὶ ἧς ὁ λόγος, πύλην καὶ οὐχὶ εἰς τὴν βορειότεραν τετάρτην, ἣτις ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχεν, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχεν ἀκόμη τὸ Στάδιον. Τὸ Θεοδοσιανὸν τεῖχος, ἀποτελοῦν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπέκτασιν τοῦ τείχους τοῦ Γαλερίου⁴ καὶ σημειοῦν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος τὴν τελευταίαν ἀρχαίαν πρὸς ἀνατολὰς ἐπέκτασιν τῆς πόλεως, ἤνοιξε τὰς πύλας αὐτοῦ εἰς τὰ ἀνατολικά τέρματα τῶν κατ' εὐθείαν γραμμῆν πρὸς αὐτὸ ἐπεκταθεισῶν ἐγκαρσιῶν λεωφόρων

ἑλληνιστικοῦ ἀνοίγματος), ne reposante sur aucune preuve, ne saurait être prise en considération.

¹ Α. Ξυγγοπούλου, Συμβολαὶ κτλ., ἔ.δ. Μέρος Β': Τὸ Στάδιον. Βλ. καὶ τὴν ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαν μελέτην τοῦ Χατζῆ. Γ. Μακαρόνα, Ἀπὸ τὰς ὀργανώσεις τῶν νέων κτλ.

² Τὸ Στάδιον ἦτο ἀσφαλῶς ἑλληνιστικῶν χρόνων. Βλ. Μακαρόνα, Ἀπὸ τὰς ὀργανώσεις τῶν νέων κτλ. σ. 307. Ἡ ὁδὸς ὅμως ἡ διερχομένη νοτιῶς τοῦ Σταδίου ἦτο παλαιότερα τούτου, ἐπειδὴ ἡ ρυμοτομία προηγείται πάντοτε σχεδὸν τῶν οικοδομῶν. Ἐπομένως ἡ γνώμη τοῦ Χατζῆ - Ἰωάννου, ὅτι ἡ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς αὐτῆς ὁδοῦ τρίτη πύλη τοῦ Καμενιάτου εἶναι παλαιὸν ἀνοίγμα, εἶναι ἐν μέρει μόνον ὀρθή. Πράγματι ἡ τρίτη αὕτη πύλη εἶναι παλαιότερα τῆς τετάρτης, διότι ἡ ἑλληνιστικὴ χάραξις τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου πρέπει νὰ ἀπέληγεν εἰς αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Σταδίου εἰς βυζαντινοὺς χρόνους. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ ἀνοίγματος τοῦ ἑλληνιστικοῦ τείχους. Τοιοῦτον δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρξε καὶ περὶ τὴν πόλιν (λείψανα αὐτοῦ εὐρέθησαν μόνον εἰς τὴν ἀκρόπολιν) καὶ ἂν ὑπῆρξεν, εὐρίσκετο πολὺ ἐσωτερικώτερον ἐντὸς τῆς πόλεως, ὅπως ὥστε μόνον αἱ θέσεις τῶν πυλῶν ἀντιστοιχοῦν. Βλ. προηγ. σημ. 4, σ. 34.

³ Γνώμη τοῦ κ. Χ. Ι. Μακαρόνα, Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν.

τῆς πόλεως. Τότε λοιπὸν καὶ ἐφ' ἔσον ὑπῆρχε τὸ Στάδιον ἢ τρίτη αὕτη πύλη τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῆς ὁδοῦ τῆς καλουμένης σήμερον ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ εἶχεν ἀντίστοιχον εἰς τὸ δυτικὸν τείχος τὴν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὀνομαζομένην Ληταίαν πύλην. Καταστραφέντος ἀργότερον τοῦ Σταδίου, ἡ ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου μετετέθη βορειότερον καὶ διήλθε δι' αὐτοῦ, ὁπότε ἀπέληξε πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὴν τετάρτην πλέον πύλην τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους, ἀνοιχθεῖσαν τότε, εἰς τὴν θέσιν τῆς ὁποίας ἀπολήγει καὶ ἡ σημερινὴ ὁδὸς Ἀγίου Δημητρίου. Οὕτω, λίαν πιθανῶς, συνέβη, ὥστε ἡ τρίτη αὕτη πύλη νὰ παραμείνῃ οἶονεὶ μετέωρος, μηδεμίαν πλέον ἐγκαρσίας λεωφόρου τῆς πόλεως ἀποληγούσης πρὸς ἀνατολὰς εἰς ταύτην.

Ἡ τρίτη λοιπὸν πύλη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους εἶναι παλαιότερα τῆς τετάρτης, ἣτις ἠνοίχθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Σταδίου καὶ τὴν μετάρθεσιν τῆς ὁδοῦ, ἀλλαγῶν γενομένων πάντως πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Καμενιάτου¹, ἐνῶ ἡ τετάρτη εἶναι νεωτέρα πύλη τοῦ Θεοδοσιανοῦ τείχους.

Νομίζομεν λοιπὸν ὅτι ὁ Εὐστάθιος καὶ ὁ Καντακουζηνὸς διέσωσαν τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτῶν ἐν χρήσει ἀκόμη ὄνομα τῆς τρίτης ταύτης πύλης τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως. Ἐπειδὴ δὲ ἡ πύλη αὕτη ὀνομάζετο τῶν Ἀσωμάτων, ἐκ τοῦ ὀνόματος γειτονικοῦ μεγάλου ναοῦ, πλησίον ταύτης θὰ ζητήσωμεν τὸν ναὸν τοῦτον.

Οὕτω φερόμεθα εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς προκειμένης μελέτης, τὴν εὕρεσιν δηλαδὴ τοῦ ναοῦ τούτου τῶν Ἀσωμάτων, ἔστις πρέπει νὰ κεῖται βορειότερον τῆς Κασσανδρεωτικῆς καὶ πλησίον τῆς τρίτης πύλης τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως, νὰ εἶναι δὲ ναὸς ἀρκετὰ σημαντικός, ὥστε νὰ δώσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν πλησιεστέραν πύλην τοῦ τείχους, ἀλλὰ καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν πέριξ αὐτοῦ συνοικίαν, διότι εἰς τὰς πηγὰς ἀναφέρεται καὶ «*συνοικία Ἀσωμάτων*», εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας μεταβαίνομεν ἀμέσως.

2. Η ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ

Συνοικία τῶν Ἀσωμάτων ἐν τῇ βυζαντινῇ Θεσσαλονίκῃ ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον τῆς μονῆς τοῦ Ξενοφῶντος τοῦ ἔτους 1309. Εἰς τοῦτο ὁ Μιχαὴλ Καπιτωναΐτης καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ξένη πωλοῦν εἰς τινὰ Κρη-

¹ Ἀφοῦ οὗτος ἀναφέρει, ὡς εἶδομεν, τέσσαρας ἤδη πύλας τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἡ τελευταία δὲ μνεῖα τοῦ Σταδίου τῆς πόλεως εἰς τὰς πηγὰς ἀπαντᾷ, ἂν δὲν ἀπατώμεθα, εἰς τὸν Βίον τῆς Ἀγίας Θεοδώρας Θεσσαλονίκης τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 9ου αἰῶνος (818). Βλ. *E. Kurtz, Des Klerikers κτλ.*, ἔ.α. κεφ. 9 σ. 6: *ἐξήσει τοῦ σταδίου λαμπρῶς*. Πρβ. καὶ *Taf'rali, Topogr.* σ. 125 καὶ σημ. 1.

νίτην Ξένον τὸν ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ «ἐν τῇ γειτονίᾳ τῶν παναγιωτάτων Ἀσωμάτων» κείμενον οἰκίσκον αὐτῶν¹.

Ἐξ ἄλλων δὲ πηγῶν καταφαίνεται, ὅτι ἡ συνοικία τῶν Ἀσωμάτων εὐρίσκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ δὴ πολὺ πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους. Εἰς ἐγγράφα δηλαδὴ τῆς ἐν Χαλκιδικῇ μονῆς τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας, τῶν ὁποίων περίληψιν ἔδωκεν ὁ Π. Ν. Παπαγεωργίου² καὶ τὰ ὅποια ἐδημοσίευσε κατόπιν δλόκληρα ὁ Π. Γ. Ζερλέντης³, τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ μετόχιον τῆς μονῆς ταύτης, τὸ λεγόμενον «τοῦ κυρίου Ἰωήλ», φέρεται ἐπικνελημένως ὡς κείμενον «ἐν τῇ τῶν Ἀσωμάτων γειτονίᾳ»⁴.

Τοῦ μονοῦριου ὅμως τούτου σφίζεται σήμερον τὸ Καθολικόν, τελείως ἀνακαινισθὲν βεβαίως σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων, καὶ εἶναι τοῦτο ἢ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Ἐγνατίας καὶ μεταξὺ Καμάρας καὶ πλατείας Σιντριβανίου κειμένη σημερινῇ ἐκκλησίᾳ Ὑπαπαντῆς. Περὶ τούτου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἐώρταζε τὸ μονοῦριον κατ' ἐξοχὴν τὴν ἑορτὴν τῆς Ὑπαπαντῆς⁵, ἀναφέρεται μετὰ τοῦ ἀπέναντι κειμένου σημε-

¹ Act. Xén., ἔ. ἀ. ἀριθ. 5, 9: τὸ ἐν τῇ γειτονίᾳ τῶν παναγιωτάτων Ἀσωμάτων... μονόριον, καλαμόσιον, ἰδιοτετρατόιον, ὑποκέραμον οἶκημα. Ὑπογράφει ὡς μάρτυς (στ. 87): Δημήτριος κληρικὸς καὶ ταβουλάριος ὁ Διαβασημῆρης βεβαίων ὑπέγραφα. Οὗτος συνογράφει μετὰ ἀξιωματῶν τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης πωλητήρια ἐγγράφα καὶ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου: Actes de l' Athos V: Actes de Chilandar. Ed. L. Petit - B. Korablen. Βυζαντινὰ Χρονικὰ 17 (1911). Παράρτημα Nr. 1, ἀριθ. 28, 91 καὶ ἀριθ. 29, 83. Οὐδεμία ἀμφιβολία λοιπὸν ὅτι τὸ πρῶτον ἐγγράφον, τοῦ Καπιτωναίτου, ἐγένετο καὶ αὐτὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Αὐτόθι, ἀριθ. 27, 114 κέ., ὁ Θεόδωρος Καραβᾶς ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ λέγει: καὶ ἰδίως αὐθις τῷ (παπᾷ) Μονιῶνι ἑτερα ὑπέγραφα τέσσαρα ἐνεκεν ἐνταφιαστικοῦ καὶ μνήμης μου· εἰς γὰρ τὴν παρ' αὐτοῦ κατεχομένην ἀγίαν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀρχιστρατήγου [Μιχαήλ, Ἀρχαγγέλου, Ἀσωμάτων] βούλομαι ἐνομοθεσθῆναι τὸ ἐμὸν σῶμα (1314).

² Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἐκδρομὴ εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας, Byzant. Zeitschr. 7. (1898) 71 κέ.

³ Π. Γ. Ζερλέντιου, Θεσσαλονικέων μητροπολίται ἀπὸ Θεωνᾶ τοῦ ἀπὸ ἡγουμένων μέχρι Ἰωάσαφ Ἀργυροπούλου (1520-1578), Byzant. Zeitschr. 12 (1903) 131 κέ.

⁴ Γράμμα Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάσαφ (Ἀργυροπούλου): μονήριον μὲν ὄν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πολιτείᾳ κείμενον αὐτό, ἐν τῇ τῶν Ἀσωμάτων γειτονίᾳ... καὶ εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ τοῦ κυρίου Ἰωήλ τὴν ἀνάκτησιν ἐπιφερόμενον. Πρβ. Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 71. Ζερλέντην, ἔ. ἀ. σ. 133. Βλ. καὶ αὐτόθι. σ. 143, 144 - 5 149, ὅπου καὶ πρᾶξοματι εἰς τὰς περιλήψεις τοῦ Παπαγεωργίου. Αὐτόθι. σ. 145 (γράμμα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Β' 1546): μονοῦριου κατὰ τὴν ἐνορίαν τῶν θεείων Ἀσωμάτων...

⁵ Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 72: ... ποιεῖν καὶ κατὰ δύναμιν καὶ τὴν ἑορτὴν, τῆς Ὑπαπαντῆς.

ρινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ὑπατίου (Παναγίας Δεξιᾶς)¹ καί τέλος χεῖρ παλαιά σημεῖοι ἐπὶ τοῦ ἐφθαρμένου χειρογράφου τὴν ὀνομασίαν Ὑπαπαντιῆς².

Ἄφου λοιπὸν ἡ σημερινὴ ἐκκλησίαι τῆς Ὑπαπαντιῆς ἔκειτο ἐν τῇ συνοικίᾳ τῶν Ἀσωμάτων, ἡ συνοικία αὕτη εὕρισκετο πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους καὶ τῆς Κασσανδρεωτικῆς πύλης. Ἐπειδὴ δέ, ὡς ὑποστηρίζομεν, ἡ τρίτη πύλη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ἐλέγετο τῶν Ἀσωμάτων, ἡ συνοικία ἐξετείνετο κυρίως πρὸς βορρᾶν τῆς Ἐγνατίας καὶ τῆς Κασσανδρεωτικῆς πύλης.

Ποῖος ἕμως ἦτο ὁ ναός ὁ δῶσας τὸ ὄνομα εἰς τὴν συνοικίαν καὶ τὴν πύλην; Μέχρι τοῦδε ὁ λόγος ἦτο περὶ πύλης τοῦ τείχους καὶ συνοικίας μόνον ὀνομαζομένης τῶν Ἀσωμάτων, ὑπόθεσις δὲ τοῦ Tafel, ὡς εἶδομεν, εἶναι, ὅτι τὸ ὄνομα προέρχεται ἐξ ὁμωνύμου ναοῦ. Ὑπῆρξεν ἕμως πράγματι τοιοῦτος ναός ἐν Θεσσαλονίκῃ; Ἴδου αἱ περὶ αὐτοῦ συλλεγεῖσθαι μαρτυρίαι.

3. Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰῶνος ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐξωρισμένος Θεόδωρος ὁ Στουδίτης εἰς μίαν τῶν πρὸς Ναυκράτιον ἐπιστολῶν αὐτοῦ ἀναφέρει ὑπάρχοντα ἐν τῇ πόλει ταύτῃ «*ἰερὸν δόμον τοῦ Ἀρχαγγέλου*»³. Ὁ ἐνικός τοῦ ὀνόματος δὲν εἶναι, νομίζομεν, σοβαρὸν ἐμπόδιον εἰς τὸ νὰ θεωρήσωμεν τὸν ναὸν τοῦτον ὡς τὸν αὐτὸν πρὸς τὸν τῶν Ἀρχαγγέλων ἢ Ἀσωμάτων τῶν μετέπειτα πηγῶν, ὡς ἔπραξεν ἤδη τοῦτο καὶ ὁ Tafali, ἀφου καὶ ἄλλοτε (1314), ἐν διαθήκῃ, τὴν ὁποίαν ὑπογράφει ὡς μάρτυς ὁ «*κοικονόμος τῶν τιμίων Ἀσωμάτων*», ὁ αὐτὸς ναός φέρεται ἐν τῷ κειμένῳ τῆς διαθήκης ἐν ἐνικῷ ἀριθμῷ: «*εἰς τὴν... ἁγίαν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀρχιστρατήγου*...»⁴.

¹ Παλαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 77: ... σὺν τῷ μετοχίῳ τοῦ κῆρ Ἰωὴλ ἐνδον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σὺν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Ὑπατίου. Πρβ. Ζεζλέντου, ἔ. ἀ. σ. 151.

² Παλαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 74: γράμμα τοῦ ἁγίου Θεσσαλονίκης Θεωνᾶ, δι' οὗ ἀφορίζει τοὺς σφετεριζομένους τὰ ἀφιερῶματα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἱερᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἰωὴλ (τῆς Ὑπαπαντιῆς). Βλ. καὶ Α. Συγγοπούλου, Ἀνάγλυφον τοῦ Ὁσίου Δαβὶδ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Μακεδονικά 2 (1953) 18 κέ.

³ S. Theodori Studitae, Epist. Lib. I. Ἐπιστ. ΝΑ' πρὸς Ναυκράτιον. Migne, P. G. 99, 1097: Ἐκεῖσε γὰρ ἔφη, ἦτοι εἰς τὸν λεγόμενον τοῦ Ἀρχαγγέλου ἰερὸν δόμον τετύφθαι τὸν μάρτυρα (Εὐθύμιον).

⁴ Tafali, Topogr. σ. 174 καὶ σημ. 2. Ὁ Tafali δὲν ἠμποδίσθη ὑπὸ τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ὀνόματος «Ἀρχαγγέλου δόμος» νὰ θεωρήσῃ τοῦτον ὡς τὸν αὐτὸν πρὸς τὸν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν ἢ τὸν σημερινὸν μικρὸν ναὸν τῶν Ταξιάρχων, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ὡς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ μνημεῖον. Ὁ ναός οὗτος τοῦ Ἀρχαγγέλου εἶναι, λίαν πιθανῶς, ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῆς

Περίεργον είναι, ότι ούτε ο Καμενιάτης τον 10^{ον} αιώνα, ούτε ο Ευστάθιος τον 12^{ον}, ποιούνται ρητήν μνείαν ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων, ἀλλὰ τόσοσιν ο Εὐστάθιος, ὅσον καὶ κατοπιν ο Καντακουζηνὸς τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ὁμιλοῦν, ὡς εἶδομεν, περὶ πύλης τῶν Ἀσωμάτων. Ὁ Εὐστάθιος βεβαίως ὁμιλεῖ κατὰ τρόπον ὑπεμφαίνοντα τὴν ὑπαρξιν ὁμωνύμου ναοῦ («*τῶν κατὰ τοὺς Ἀσωμάτων πύλων*»). Περαιτέρω θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν, διατί οἱτοὶ δὲν μνημονεύουσι ρητῶς ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων.

Ρητήν μνείαν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων συναντῶμεν ἀργότερον εἰς ἔγγραφον τῆς μονῆς τοῦ Ξενοφῶντος, χρονολογούμενον ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν αὐτοῦ ὀλίγον μετὰ τὸ 1330, τὸ ὁποῖον δὲν ἐξεμεταλλεύθη καλῶς ο Ταφραλί. Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἀναφέρεται μία «*αὐτὴ*» ὀπισθεν «*τοῦ ναοῦ τῶν τιμίων Ἀσωμάτων*» καὶ πλησίον (τοῦ πύργου) «*τοῦ Χαμαιδράκοντος*»¹.

Ἐὰν συνδυάσωμεν τὰς πληροφορίας τοῦ ἐγγράφου τούτου πρὸς ὅσα διηγεῖται ο Εὐστάθιος περὶ τοῦ σημείου τῶν τειχῶν, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἠλώθη ἡ πόλις ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν τὸ 1185, δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων. Κατὰ τὴν ἀφήγησιν δηλαδὴ τοῦ Εὐσταθίου οἱ Νορμανδοὶ κατέλαβον τὴν Θεσσαλονίκην τὸν Αὐγούστου τοῦ 1185 ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους²,

διαθήκης τοῦ Καραβᾶ (βλ. σ. 38 σημ. 1). Ταύτην ὁμοίως ὑπογράφει ὡς μάρτυς ἀξιωματοῦχος τοῦ αὐτοῦ ναοῦ, ὑπογραφόμενος (Act. Chil. ἔ. ἀ. 27, 171) ὡς «*οἰκονόμος τῶν τιμίων Ἀσωμάτων*». Συνεπῶς Ἀρχαγγέλου - Ἀρχιστρατήγου - Ἀσωμάτων ἀποτελοῦν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὄνομασίαν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ. Ὁμόνομος ἄλλωστε ναὸς ἐν Κύπρῳ ὀνομάζεται ἐν τῇ αὐτῇ κειμένῃ «*τοῦ Ἀρχιστρατήγου*» καὶ «*τῶν Ἀσωμάτων*». Βλ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἐκθεσις παλαιεγραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληγ. Φιλολ. Σύλλογος. Παράρτημα ΙΖ' τόμου (1886) σ. 49. (Ἰωσήφ Βρυσενίου, Πρακτικὰ Συνόδου ἐν Κύπρῳ): ... *συνήλθομεν μετὰ τῶν Κυπρίων ἰδίᾳ, ἐν ὄρει τῆς Κύπρου, εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, οὗτω λεγόμενον τῶν Ἀσωμάτων*...

¹ Act. Xén., ἔ. ἀ. 8, 103: *ἐτέρα αὐτῆς ὀπισθεν τοῦ ναοῦ τῶν τιμίων Ἀσωμάτων πλησίον τοῦ Χαμαιδράκοντος*. (Χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου τοῦ Νέου διὰ κτήματα τῆς μονῆς Ξενοφῶντος. Ὀλίγον μετὰ τὸ 1330. Αὐτῶθ. στ. 97/8: ... *καὶ ἐντὸς τῆς αὐτῆς πόλεως Θεσσαλονίκης*...). Ὁ Ταφραλί, Topogr. σ. 83 σημ. 3, γνωρίζει τὸ χωρίον, ἀλλὰ δὲν ἐξεμεταλλεύθη τοῦτο διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων. Ὀλίγον προηγουμένη τῆς μαρτυρίας αὐτῆς περὶ ὑπάρξεως ναοῦ Ἀσωμάτων ἐν Θεσσαλονίκῃ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἐγγράφου τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ δηλαδὴ συνταχθείσης τὸ 1314 διαθήκης τοῦ Θεοδώρου Καραβᾶ, ὅπου, ὡς εἶδομεν, ὑπογράφεται ὡς μάρτυς «*οἰκονόμος τῶν τιμίων Ἀσωμάτων*»: Act. Chil. ἔ. ἀ. 27, 171.

² Εὐστάθ., ἔ. ἀ. Bonn. σ. 459, 7; *τῶν ἐπιδημόντων βαρβάρων ἐκ τῶν*

ἐπιτυχόντες ρήγμα εἰς αὐτό. Τὸ ρήγμα τοῦτο ἐγένετο πλησίον ἐνὸς πύργου τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ὅστις ὠνομάζετο «*τοῦ Χαμαιδράκοντος*» ἐκ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ μαχομένου καὶ τὴν ἐκεῖ φρουρὰν ἐπιβλέποντος στρατιωτικοῦ ἀνδρός¹. Συνεπῶς ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων εὐρίσκετο πὸς τὸ πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἀποῦ οἰκόπεδον, κείμενον ἔπισθεν τοῦ ναοῦ καὶ συνορευθὲν σχεδὸν μετ' αὐτοῦ, εὐρίσκεται πλησίον τοῦ πύργου τοῦ Χαμαιδράκοντος, τοῦ ἀνήκοντος εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος.

Τὸ 1339 ἡ ἐν Θεσσαλονίκη μονὴ τοῦ Ἀκαπνίου² ἔχει διένεξιν πρὸς τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης περὶ τῆς δικαιοδοσίας ἐπὶ τοῦ κλήρου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων: *Διένεξις ἀνέκυψε μέσον τῶν τε ἐνασκουμένων μοναχῶν τῇ κατὰ τὴν Θεσσαλονικὴν σεβασμίᾳ πατριαρχικῇ μονῇ τοῦ Ἀκαπνίου καὶ τοῦ μέρους τῆς ἀγιοιότητος μητροπόλεως Θεσσαλονίκης περὶ τοῦ ἐκεῖσε κλήρου τοῦ θείου ναοῦ τοῦ εἰς ὄνομα τῶν Ἀσωμάτων τε τιμημένου, τοῦ μὲν τοπικοῦ ἀρχιερέως σφραγῖσι καὶ τιμαῖς ὀρφικίων καὶ περὶ αὐτὸν χορηγῆσαι ἐθέλοντος, καὶ μὴν καὶ εἰς οἰκονόμον ἀρίτως διὰ σφραγίδος προβιβάσαντος, ὃν δῆτ' αὐτὸν προεβίβασε, τῶν μοναχῶν δὲ ἀνθισταμένων καὶ ἐναντιουμένων αὐτῷ³.*

Καὶ αὐτόθι, ὀλίγον περαιτέρω: *.. προέτινε δὲ καὶ τὰ χρυσόβουλλα καὶ πρόσταγμα σεπιὸν ἐπ' αὐτοῖς τοῦ ἀοιδίμου καὶ μακαρίτου βασι-*

ἔφω ν. πυλῶν., σ. 459, 14: ἐπὶ τοῦ τείχους ἤδη ἐπιλωμένου τῶν ἡμετέρων (λέγω δὴ τοῦ ἔφω ν. τὸ γὰρ δυσμικὸν οὐ τοιοῦτους εἶχε προμάχους)... Μετὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ρήγματος, ἐγκαταλειφθέντος ἐκεῖ τοῦ τείχους, οἱ βάρβαροι εἰσώρμησαν καὶ διὰ τῶν πυλῶν καὶ ἡ πόλις ἠλώθη τὴν 24ην Αὐγούστου ὀλίγον πρό μεσημβρίας (αὐτόθι, σ. 460).

¹ Εὐδοκιάθ., ἔ. ἀ. Βονν. σ. 456, 1 κέ.: *Ἦν δὲ ὁ τόπος (ἔνθα ἐγένετο τὸ ρήγμα) πύργος Χαμαιδράκοντος ἐπικληθεὶς τῷ λαχόντι ἐπιστατεῖν σὺν γε τοῖς ἀμφ' αὐτὸν οὐκ ἀεργοῖς στρατιωτικοῖς, ἀνδρὶ τότε μὲν τακτικῷ, ὕστερον δὲ καὶ συμμόνῳ ἡμῖν.* Πρβ. καὶ *Tafrafi*, Topogr. σ. 83 σημ. 3, ὅπου καὶ διόρθωσις ἀσφαλμένης τοποθετήσεως τοῦ πύργου ὑπὸ τοῦ *Struck*, Byz. Zeitschr. 14(1905) 544.

² Περὶ τῆς μονῆς Ἀκαπνίου βλ. *V. Grumel*, Le Fondateur et la date de fondation du monastère thessalonicien d'Acapniou. *Échos d'Orient* 30 (1931) 91-95. Τοῦ αὐτοῦ, Le monastère τοῦ Ἀκαπνίου. *Échos d'Orient* 29 (1930) 165-167. Πρβ. καὶ *Tafrafi*, Topogr. σ. 194. Τελευταίως περὶ τῆς μονῆς ταύτης πραγματεύεσθαι δι' ὀλίγων ὁ *M. Λάσκαρις*, Ναοὶ καὶ μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ Ὀβσιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμολένσκ Ἰγνατίου. Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἐξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαιβίου αὐτοῦ (1345-1945). Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Γ' (1952) σ. 321.

³ *Miklosich-Müller*, Acta et diplomata graeca, τόμ. I σ. 191 (Nr. I,XXXIX τοῦ 1339). Ἄλλαι μναεὶ τῆς μονῆς Ἀκαπνίου αὐτόθι: Τόμ. II σ. 200/1 (1394), σ. 202 (1394), σ. 235 (ἀ.ε.), σ. 518/20 (1401).

λέως, τοῦ πάππου τοῦ κρατίστου καὶ ἀγίου μου αὐτοκράτορος, καὶ ἔτερον σεπτὸν πρόσταγμα ἀγρίως ἀπολυθὲν παρ' αὐτοῦ δὴ τοῦ ἐκ Θεοῦ βασιλέως, ὁμοῦ καὶ τὴν τοῦ κλήρου ἐπιλογὴν καὶ ἐφορείαν καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ τοιοῦτου θείου ναοῦ [τῶν Ἀσωμάτων δηλαδὴ] τῶν κατὰ καιροὺς τῆς τοῦ Ἀκαπνίου προεδρεύοντι ἐνετίθει καὶ ἐνεχείριζε... καὶ τὸν Θεσσαλονίκης ἀπέτρεπεν ἐκεῖθεν..

Ἡ Συνοδικὴ ἀπόφρασις εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τῶν Ἀκαπνιωτῶν καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων εὐρίσκεται τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς μονῆς τοῦ Ἀκαπνίου. Ὁ ναὸς οὗτος τῶν Ἀσωμάτων δὲν δύναται βεβαίως νὰ εἶναι ὁ σημερινὸς μικρὸς ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, διότι πρῶτον πρόκειται περὶ ναοῦ καὶ οὐχὶ μονῆς, ὡς ἦτο τότε ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, καὶ δεύτερον τὰ χρυσόβουλλα καὶ τὸ πρόσταγμα τοῦ πάππου τοῦ αὐτοκράτορος (τοῦ Ἀνδρονίκου Β' δηλαδὴ, τὸ ἐγγράφον εἶναι τῶν χρόνων τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Γ', τοῦ ἐγγόνου αὐτοῦ), τὰ ἀφορῶντα εἰς δικαιοώματα τῆς μονῆς Ἀκαπνίου ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων, δεικνύουν ὅτι οὗτος εἶναι παλαιότερος τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ, ὁπότε δὲν ὑπῆρχεν ὁ ναὸς καὶ ἡ μονὴ τῶν Ταξιαρχῶν τῆς σήμερον (περὶ τούτου βλέπε ἀμέσως κατωτέρω σ. 44).

Τέλος ὁ Ρῶσος περιηγητὴς Ἰγνάτιος ὁ ἐκ Σμολένσκ, ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 1405, ἀναφέρει μεταξὺ τῶν μεγάλων καθολικῶν ναῶν τῆς πόλεως (Ἀγίας Σοφίας, Ἀχειροποιήτου) τὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων¹. Εἶναι λοιπὸν ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων μέγας ναὸς, ἵνα συγκαταριθμῆται μεταξὺ τῶν καθολικῶν τῆς πόλεως.

Εἰς ταῦτα ἃς προστεθῶσιν αἱ Σημειώσεις τοῦ κώδ. 2953 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἀνγκύμεναι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἀνκφέρουσαι πολλάκις μέγαν, ὡς φαίνεται, ναὸν τῶν Ἀσωμάτων².

¹ Ignace de Smolensk, Itinéraires russes en Orient. Trad. de Mme B. de Khitovo. Genève 1889 σ. 147 = Μ. Λάσκαρι, Ναοὶ καὶ μοναὶ Θεσσαλονίκης, ἔ.ἀ. σ. 318: Πιστὴ μετάφρασις περικοπῆς ἐκ τοῦ 7ου κεφαλαίου, ἀφώρως εἰς τὴν Θεσσαλονίκην.

² Τὰς Σημειώσεις ταύτας ἐδημοσίευσεν ὁ Σ. Κουγέας: Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts. Byz. Zeitschr. 23 (1914-1920) 143-163, ἀριθ. 3, 18, 23, 31, 32, 34, 38, 44, 87. Εἰς τὰς ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς τούτους Σημειώσεις ὁ ναὸς ὀνομάζεται: τῶν Ἀσωμάτων. Εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 29 καὶ 87 ὀνομάζεται: τῶν Ἀγγελίων. Ἐκ τῶν Σημειώσεων τούτων μανθάνομεν ὅτι ὁ ναὸς εἶχεν ἀρκετὰς προσόδους, προσερχομένας ἐκ τῆς ἐνοικιάσεως τοῦ εἰς τὴν κατοχὴν αὐτοῦ ἐνυδρίου (βιβάριον) καὶ ἐνός καραβίου, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ τοῦ μεριδίου αὐτοῦ ἐκ τῶν φόρων τοῦ τελωνείου (κομμέρκιον). Βλ. ἀντέθ. σ. 153 ἀριθ. 23.87. Πικρατηρητέον, ὅτι

Οὕτω λοιπὸν καθορίζονται θεωρητικῶς ἐκ τῶν πηγῶν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος ἐν ταῖς πηγαῖς ἀναφερομένου μεγάλου τούτου ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων, ὅστις πρέπει νὰ εἶναι: 1) παλαιὸς καὶ μέγας ναός, ὥστε νὰ δύναται νὰ ὀνομασθῆ ἕξ αὐτοῦ πύλη τοῦ τείχους καὶ συνοικία τῆς πόλεως, 2) νὰ εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς βορείως τῆς Ἐγνατίας καὶ τῆς Κασσανδρεωτικῆς πύλης κειμένης καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ἐκτεινομένης συνοικίας τῶν Ἀσωμάτων, καὶ 3) νὰ εὑρίσκεται πολὺ πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους καὶ πλησίον τῆς τρίτης ἀπὸ τῆς θαλάσσης πύλης αὐτοῦ.— Καὶ μόνον ταῦτα θὰ ἤρκουν νὰ κλονίσουν τὴν δοξασίαν τοῦ Ταφραλί, ὅστις, ἐξαπατηθεὶς ἐκ τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ἐσφαλμένης χρονολογήσεως τοῦ σημερινοῦ μικροῦ ναοῦ τῶν Ταξιάρχων, ἐταύτισε τοῦτον πρὸς τὸν μέγαν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν καὶ ἐθεώρησε τὴν τετάρτην ἀπὸ τῆς θαλάσσης πύλην τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (τὴν πλησιεστέραν πρὸς τὸν ναὸν δῆθεν), ὡς ἐκείνην, ἣτις παρ' Εὐσταθίῳ καὶ Καντακουζηνῷ ὀνομάζεται τῶν Ἀσωμάτων¹.

Ἡ μικρὰ αὕτη ἐκκλησία τῶν Ταξιάρχων κεῖται πράγματι οὐχὶ τόσον πλησίον τῆς θέσεως τῆς τετάρτης πύλης τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, μεσολαβοῦντος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, (βλ. σχεδίαγραμμα εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Ταφραλί, ἐνταῦθα Σχ. 1). Ὁ δὲ Α. Ξυγγόπουλος ἀπέδειξε ἐσχάτως πειστικώτατα: 1) ὅτι ὁ σημερινὸς ναὸς τῶν Ταξιάρχων εἶναι τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς καὶ δὴ ἄγνω

εἰς τοὺς ἀριθ. 32 καὶ 38 ἡ μνεία τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὴν μνείαν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου, ὅπερ δὲν σημαίνει ἴσως τόσον τὴν γειτονίαν τῶν ναῶν, ἀλλὰ μᾶλλον ἔνταξιν ἀμφοτέρων τῶν ναῶν εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν τῶν μεγάλων καθολικῶν ναῶν, ὡς εἶναι ἡ Ἀχειροποιήτος, τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν δικαιοδοσίαν Ἀδελφοτήτων μοναχῶν (Ἀσωμάτων εἰς τοὺς Ἀκαπνιώτας, βλ. σ. 42—Ἀχειροποιήτου εἰς τοὺς Ὀδηγητριανοὺς—Ἀβραμίτας— βλ. σ. 48 σημ. 2).

¹ Ταφραλί, Topogr. σ. 98 καὶ σ. 174-5. Τὴν γνώμην αὐτοῦ ταύτην ἐδέχθη καὶ ὁ E. Oberhummer, ἄρθρον Thessalonike ἐν Pauly-Wissowa's Real-Encyclop. Τόμ. 11, Σελ. 2, στήλ. 161. Ὁ Ταφραλί παρεσύρθη καὶ ὑπὸ τινος σημειώσεως εἰς πατριαρχικὸν σιγίλλιον ἐδρισκόμενον ἄλλοτε εἰς τὴν μονὴν Βλαττάδων καὶ κατόπιν ἀπολεσθέν. Βλ. II. N. Παπαγεωργίου ἐν Byz. Zeitschr. 8 (1889) 420, ἀρ. 13. Τὴν σημείωσιν δημοσιεύει καὶ ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου, Ἀστωγραφία σ. 91, ἔχει δὲ αὕτη οὕτω: Ἡ μονὴ τῶν Βλατιῶν κειμένη ἐν τῇ συνοικίᾳ (τῶν) Ἀσωμάτων. Ἡ σημείωσις ὁμοίως αὕτη τοῦ ἀγνώστου χρόνου σιγίλλου δὲν εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιότερα τῆς Τουρκοκρατίας καὶ γενεᾶ τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸν σημερινὸν ναὸν τῶν Ταξιάρχων μετὰ λογίας μετατροπῆς τοῦ ὀνόματος Ταξιάρχων εἰς Ἀσωμάτους. Λέγει δὲ ἡ σημείωσις αὕτη οὐδὲν πλέον ἢ ὅτι ἡ μονὴ τῶν Βλαττάδων κεῖται ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας τῶν Ταξιάρχων, ὅπερ καὶ πράγματι συμβαίνει. Βλ. καὶ Α. Ξυγγόπουλον, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ κτλ. σ. 6.

στον πῶς κατά τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὀνομαζομένης ¹ καὶ 2) καὶ σπουδαιότερον, ὅτι ἡ κρύπτη καὶ τὰ σημερινὰ λείψανα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ εἶναι σύγχρονα καὶ τὸ ὄλον καθολικὸν καὶ ἡ μονὴ δὲν δύνανται, διὰ λόγους βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τεχνολογίας, νὰ εἶναι παλαιότερα τοῦ 14ου αἰῶνος ². Δὲν ὑπῆρχε λοιπὸν ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα, ἔτε ἔξῃ ὁ Εὐστάθιος, ἵνα ὀνομασθῶν ἐξ αὐτοῦ συνοικία καὶ πύλη. Ἄλλος συνεπῶς εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν καὶ οὐχὶ ἡ σημερινὴ ἐκκλησίαι τῶν Ταξιαρχῶν.

Ὁὐδεμία ὁμῶς μαρτυρία τῶν πηγῶν ὑπάρχει περὶ μὴ σφισομένου σήμερον ναοῦ ἐκπληροῦντος τοὺς προαναφερθέντας ἀναγκαίους ὄρους. Εἰς ζῆμῶς ἐκ τῶν σφισομένων ἐκπληροῖ τούτους κατὰ τρόπον ἐκκλησιαστικόν. Εἶναι δὲ οὗτος ἡ μεγάλη Rotonda, ἡ λεγομένη σήμερον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζομεν τὸ βυζαντινὸν ὄνομα. Καὶ παλαιότης καὶ θέσις καὶ μέγεθος ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τὰ ἐκ τῶν πηγῶν ἀνωτέρω συλλεγέμενα χαρακτηριστικά.

Ἐν τοῖς ἐπομένοις θὰ ἐξετάσωμεν τί εἶναι μέχρι τοῦδε γνωστὸν περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ ναοῦ τούτου καὶ ἐὰν εἶναι δυνατόν νὰ ἐνισχυθῇ καὶ ἐξ ἄλλης πλευρᾶς ἡ ὑπόνοια, ὅτι οὗτος πρέπει νὰ εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν.

4. Η ROTONDA ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ³

Δὲν εἶναι γνωστὸν πότε ἡ Rotonda ὀνομάσθη ἐκκλησίαι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Τοῦτο συνέβη κατὰ τὸν Tafrali ἀγνωστον πότε κατὰ τὸν Me-

¹ Α. Συγγοπούλου, ἔ.ἀ. σ. 23: «Αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίες δὲν εἶναι ἱκαναὶ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι ἡ ἐνταῦθα ἐξεταζομένη ἐκκλησίαι ἔφερε πρᾶγματι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ὄνομα τῶν Ἀσωμάτων ἢ Ἀρχαγγέλων ἢ Ταξιαρχῶν... ὁ ναὸς ἦτο πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς ἀγνώστου σήμερον ὀνόματος, μιᾶς ἀπὸ τὰς πολυαρίθμους εἰς Θεσσαλονίκην ὑπαρχούσας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει ἡ σήμερον σφισομένη ἐκκλησίαι».— Καὶ αὐτόθ. σ. 23: «Κλίνω λοιπὸν νὰ παραδεχθῶ ὅτι ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἦτο πιθανώτατα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς καὶ ὅτι εἰς τὴν κρύπτην του ἐθάπτοντο οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς ταύτης».

² Α. Συγγοπούλου, ἔ.ἀ. σ. 20: «Τὸ μνημεῖον κατὰ ταῦτα ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 14ον αἰῶνα καὶ ὄχι εἰς τὸν 12ον, ὡς ἐνόμισεν ὁ Diehl (*Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique. Paris 1918, σ. 217*). Ἡ κρύπτη τέλος, οὐδεμία δύναται νὰ ἀπέξη ἀμφιβολία, ὅτι εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν ὑπερκείμενον ναόν. Ἡ γνώμη τοῦ Tafrali (*Topographie σ. 175*), ὅτι αὕτη εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ ναοῦ, δὲν δύναται νὰ ὑποστηρικθῇ σοβαρῶς».

³ Περιγραφὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ βλ. κυρίως παρὰ *Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, σ. 19 - 31*.— Ἀνασκαφὰς καὶ μετρήσεις ἐν αὐτῷ καὶ ἔρευναν περὶ τῆς ρωμαϊκῆς μορ-

σαίωνα, δηλαδή κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους¹. Ὄταν τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1590 (999 τῆς Ἑγίρας)² ὁ ναός μετεβλήθη εἰς τουρκικὸν τέμενος ὑπὸ τοῦ δερβίσου Χορτατζή - Σουλεϊμάν - Ἐφένδη, ὅστις καὶ ἐτάφη ἀργότερον ἐν τῷ αὐλογύρῳ τῆς ἐκκλησίας, ὠνομάζετο εἰς τὸ ἐξῆς ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ Χορτατζή - Σουλεϊμάν - Ἐφένδη - Τζαμί³. Ἡ τουρκικὴ ὀνομασία ἐκάλυψε τὴν ἀσφαλῶς ὑπάρχουσαν ἐλληνικὴν τοιαύτην, ἣτις καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐλησμονήθη. Ὁ Tafrali πιστεύει ὅτι ἡ πρὸ τῆς καταλήψεως τοῦ ναοῦ ἐλληνικὴ αὕτη ὀνομασία ἦτο ἤδη Ἅγιος Γεώργιος, ὡς καὶ ἡ σημερινή, στηρίζει δὲ τὴν πίστιν αὐτοῦ ταύτην εἰς χωρίον τοῦ Καμενιάτου, ἀναφέρον ναὸν Ἁγίου Γεωργίου ἐν Θεσσαλονίκη, τὸ ὅποιον ὁμοῦς προφανῶς παρᾶνσεῖ⁴. Ἄλλοι πιστεύουν εἰς ἄλλας

φῆς τοῦ μνημείου βλ. παρὰ E. Hébrard, L'arc de Galère et l'église Saint-Georges à Salonique. BCH 44 (1920) 5 - 40.— Περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ μνημείου καὶ περὶ προβλημάτων χρονολογήσεως αὐτοῦ βλ. Harald Koethe, Das Konstantinsmausoleum und verwandte Denkmäler. Jahrbuch des Deutschen Archäol. Instituts, 48 (1933) σ. 185 κέ. καὶ σ. 193 κέ. Πρβ. καὶ Tafrali, Topogr. σ. 155 - 160. Τὰ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν καὶ τὰς σχετικὰς δημοσιεύσεις βλ. νεωστὶ παρὰ X. I. Μακαρόνα, Ἀνασκαφαὶ περὶ τὸν Ἅγιον Γεώργιον καὶ τὴν Καμάραν. Χρονικὰ ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 1 (1940) 466-473, ὅπου καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ Δανοῦ ἀρχαιολόγου καθηγητοῦ E. Dyggeve.

¹ Tafrali, Topogr. σ. 159.

² Τὸ ἔτος 999 τῆς Ἑγίρας ἀρχεῖται τὴν 20ὴν Ὀκτωβρίου (παλ. ἡμερολ.) καὶ ἡ Rotonda μετεβλήθη εἰς τζαμί τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1590, οὐχὶ τὸ 1591 (ὡς Tafrali, Topogr. σ. 160 σημ. 2.— Ὁρθότερον σὶ Diehl - Le Tourneau - Saladin, ἔ. ἀ. σ. 19: 1590 - 1591). Βλ. K. A. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας. Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 7. Θεσσαλονίκη 1947 σ. 134 σημ. 1.

³ Tafrali, Topogr. σ. 160.— Diehl - Le Tourneau - Saladin, ἔ. ἀ. σ. 19.

⁴ Tafrali, Topogr. σ. 159 καὶ σημ. 3. Ἰδοὺ τὸ χωρίον τοῦ Καμενιάτου: Κεφ. 51. Bonn. σ. 557, 12 κέ.: (κατέρχονται ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς τὰ πλοῖα τῶν Σαρρακηνῶν) ... Ἠλθόμεν δὲ κατὰ ἕνα τόπον, ἐνθα μονὴ τις ἔστι παρθένων ἀσκουσῶν γυναικῶν, ἣτις πάλαι τοῦ Ἀκρουλλίου κατονομάζεται. Στ. 19: ὡς οὖν εἰσήμιμεν τοῦ ναοῦ τὰ προπύλαια, ὅς τοῦ ἁγίου ἐπικέκληται Γεωργίου, ὁρῶμεν ἕνα βάρβαρον κτλ.... Εἶναι φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ παλαιὰς γυναικείας μονῆς, τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸν τιμᾶται ἐπ' ὄνοματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Τοῦτο παρετήρησεν ὁ Μέρτζιος, ἔ. ἀ. σ. 133 σημ. 3. Ἡ Rotonda οὐδέποτε ὑπῆρξε μοναστήριον. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 300 ἐν αὐτῷ ἐγκαθίστασθαι δὲν ἀναγκάζει νὰ προϋποθέσωμεν τὸν μέγαν χώρον τῆς Rotonda, ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς οὗτος δὲν εἶναι ἀριθμητικῆς ἀξίας τὴν πραγματικότητά ἀποθίδων, ἀλλὰ φήμης πληθὸς μόνον σημαίνων ἀριθμὸς, ὡς δηλοῖται ὁ ἴδιος ὁ Καμενιάτης (σ. 558, 13 κέ.): ἔνδον εἰσῆι τοῦ σεβασμίου σηκοῦ... ὁ δὲ ἦν ἅπας πεπληρωμένος ἐλεεινῶν ἀνθρώπων ἐν αὐτῷ προκαθηρχθέντων τριακοσίων περίπου τὸν ἀριθμὸν, ὡς ἐν ὑστερῶν κατεμανθάνομεν.— Μικραὶ ἐκκλησίαι, μετόχια τιμώμενα ἐπ' ὄνοματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ προσερχόμενα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ διαλύσεως παλαιῶν μο-

ονομασίας τοῦ ναοῦ, εἰλημμένες ἐκ διαφόρων χωρίων τῶν πηγῶν, χωρὶς ἕμως νὰ προσάγουν περισσοτέρας ἀποδείξεις¹. Ἡ μόνη βεβαία ἑλλη-
νική ἀνάμνησις περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ ναοῦ διεσώθη ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου

νῶν, ὑπῆρχον πολλὰ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Βλ. *Tafel*, Topogr. σ. 182-3, ὅπου ση-
μειοῦνται τέσσαρα. Εἰς κρισιμῶγραφον τοῦ Ἐπισκόπου Καμπανίας Μελετίου, χρο-
νολογούμενον 14 Ἀπριλίου 1421, τοποθετεῖται μία πέμπτη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου
Γεωργίου παρὰ τὴν Χρυσὴν πύλην τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς πόλεως. Βλ. *Fr. Döl-
ger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. München 1948, ἀριθ.
102, 50: (Ἦας πέτρας ἔλαβον οἱ Ἀργυρόπουλοι ἀπὸ τινος οἰκίματος τῆς μονῆς
Ἰβήρων)... κατὰ τὴν γειτονίαν τῆς Χρυσῆς πύλης καὶ ἐν τῷ τῆς αὐτῆς
τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.— Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ὁ ἐκθώσας νομίζει (αὐτόθ. σ. 270
σημ. εἰς στ. 50) ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Rotonda, ἣτις εὑρίσκεται εἰς τὸ ἀνατο-
λικὸν ἄκρον τῆς Ἐγνατίας, ἐνῶ ἡ Χρυσὴ πύλη εὑρίσκεται εἰς τὸ δυτικόν. Τὸ κρι-
σιμῶγραφον τοῦ Μελετίου ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἰωακείμ τοῦ Ἰβηρίτου (Ἡ
Θεσσαλονίκη πρὸ 500 ἐτῶν. 1421 - 1921) ἐν τῇ περιοδικῇ τῆς μητροπόλεως Θεσ-
σαλονίκης «Γρηγόριος Παλαμᾶς», 5 (1921) σ. 1 κέ. Ἐπ' αὐτοῦ ἔκαμε παρατηρή-
σεις ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀναφερόμενον Ἁγιον Γεώργιον καὶ τὴν Χρυσὴν πύλην ὁ
Α. Ξυγγόπουλος ἐν τῇ αὐτῇ τόμῳ τοῦ περιοδικοῦ, σ. 131 - 133: Ὁ Ἅγιος Γεώρ-
γιος καὶ ἡ Χρυσὴ πύλη ἐν Θεσσαλονίκῃ. Περὶ καὶ Παπαγεωργίου, Βυζαντ. ναοὶ
κτλ., ἔ. ἀ. σ. 39, ὅστις φρονεῖ ὅτι ἐκεῖ ἦτο ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου, ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀνα-
γνώστου ἀναφερομένη (Bonn. σ. 520, 10 κέ.). Σημειωτέον ὅτι ὁ Βίος τῆς Ἁγίας
Θεοδώρας ἀναφέρει ναὸν τοῦ Προδρόμου «ἐν τοῖς λαίοις μέρεσι τοῦ θείου
ναοῦ τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου». Ἐκθ. E. Kurtz, κεφ. 18 σ. 11. Περὶ
καὶ *Tafel*, Topogr. σ. 195 καὶ σημ. 2, ὅστις νομίζει ὅτι δυνατόν νὰ πρόκειται
καὶ περὶ μονῆς τοῦ Προδρόμου (ἀνδρικῆς βεβαίως). Τοῦτο δὲ εἶναι πιθανόν, διότι
εἰς ταύτην θάπτεται ὁ Ἀντώνιος καὶ ἡ ταφὴ μοναχῶν ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ ἤτοι
συνήθους εἰς τὰς μονὰς.

¹ Βλ. *Tafel*, Topogr. σ. 159 καὶ σημ. 1, 2 καὶ 5. Ὁ *Tafel*, De Thes-
salonica κτλ. σ. 130, λέγει μόνον ὅτι μεταξὺ τῶν τεσσάρων καθολικῶν ναῶν τῆς
διηγήσεως τοῦ Ἀναγνώστου ὑπῆρξε καὶ μέγας ναὸς τοῦ Παντοκράτορος.— Ὁ
Χαιζῆ-Ἰωάννου, Ἀστὺγραφία σ. 70 καὶ ὁ Παπαγεωργίου, Βυζαντ. ναοὶ κτλ. σ.
25 καὶ Σέρραι, Byz. Zeitschr. 3 (1894) 248 σημ. 1, πιστεύουν ὅτι ἡ Rotonda
ὠνομάζετο ναὸς τοῦ Παντοκράτορος. Εἰς τοῦτο παρέσυρεν αὐτοὺς ἴσως τὸ τοῦ
Εὐδοκίου, Opuscula. Ed. Th. I. Fr. Tafel. Frankfurt am Main 1832 σ. 156,
48: τῆ καθολικῆ τοῦ μεγάλου θεοῦ ἐκκλησίᾳ.— Ἄλλὰ προφανῶς
πρόκειται περὶ περιγραφικῆς ἐκφράσεως τοῦ ὀνόματος τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσα-
λονίκης. Αὐτὸς εἶναι ὁ ναὸς τῆς μεγίστης τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ Σο-
φίας (Εὐδοκίῳ., Bonn. σ. 384, 8). Βλ. *Miklosich - Müller*, Acta et Diplomata
graeca, τόμ. III - IV σ. 11: «ἐν τῇ... μεγάλῃ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ, τῇ Ἁγίᾳ Σο-
φίᾳ» (πρόκειται περὶ τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνταῦθα). Βλ. καὶ Archives
de l'Athos II: Actes de Kutlumus. Ed. P. Lemerle. Paris 1945. Texte
Nr. 11,55—29,31—30,66: «ἡ ἀγιωτάτη μεγάλη τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία», «ἡ τοῦ Θεοῦ
ἁγία μεγάλη ἐκκλησία» (= Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως).— Περὶ τοῦ αὐτοῦ
ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἕμως, νομίζομεν, πρόκειται καὶ ἐν *Miklosich - Müller*, Acta
et Diplomata graeca, τόμ. I σ. 175 (τοῦ 1337): *Συναθροίζονται μὲν παμπληθεῖς εἰς*

περιηγητοῦ Leake, ἐπισκεφθέντος τὴν Θεσσαλονικίην κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Οὗτος ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς πόλεως ὠνόμαζε τὸν ναὸν «ἡ Παλαιὰ Μητρόπολις», οἱ δὲ Τούρκοι «Ἐσκι Μετρόπολις»¹.

Ταῦτα εἶναι πάντα, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, ὅσα εἶναι μέχρι τοῦδε ἀσφαλῶς γνωστὰ περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ ναοῦ. Εἶναι περίεργον ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν ἐρευνητῶν τῆς τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης ἐξέφρασε μέχρι τοῦδε ποτὲ τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι ἡ Rotonda τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ μέγας ναὸς τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν, ἂν καὶ εἰς πάντας τούτους ἦσαν γνωσταὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πᾶσαι αἱ πληροφοροίαι τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν μέχρι τοῦδε. Φαίνεται ὅτι ἐκ τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ ἀπεμάκρυνεν αὐτοὺς ἡ σύγχυσις, τὴν ὁποίαν ἐπέφερον εἰς τὰ πνεύματα ἢ ὑπαρξίς τοῦ μικροῦ ναοῦ τῶν Ταξιάρχων (= Ἀσωμάτων). Ἐκ τῆς συγχύσεως ταύτης ἀπήλλαξεν ἡμᾶς ὁ Α. Ξυγγόπουλος². Οὕτω τὴν ἐν ταῖς προηγουμένοις διαμορφωθείσαν ὑπόνοιαν ἡμῶν, ὅτι, καθ' ὅλας τὰς συλλεγείσας ἐνδείξεις, ἡ Rotonda πρέπει νὰ εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, ἔρχεται νῦν νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ρητὴ μαρτυρία

τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος μυροβλήτου Δημητρίου, τὸν δὲ ναὸν τοῦ δεσποτιοῦ Σωτήρος Χριστοῦ παρατρέχουσι.— Δὲν πρόκειται περὶ ναοῦ, ὀνομαζομένου τοῦ Σωτήρος καὶ ἐφαμίλλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ ὁποῖος παραμελεῖται (τοιοῦτος ναὸς δὲν εἶναι τοῦλάχιστον γνωστὸς τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἐν Θεσσαλονικίῃ), ἀλλὰ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, περὶ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ ναοῦ ἐνὸς ἀπλοῦ Ἁγίου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Περιγράφεται τουτέστιν πάλιν κατ' ἄλλον τρόπον ὁ ναὸς τῆς Σοφίας τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἡ Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης.

¹ W. M. Leake, Travels in Northern Greece. London 1835, τόμ. III. σ. 240 κ.ε.: The most remarkable is that which is still known to the Greeks by the name of παλαιὰ Μητρόπολις, or more vulgarly Eski-Metropoli, an appellation employed also by the Turks. Hence it seems to have been, in the time of the Byzantine Empire, the cathedral church of the metropolitan bishop. It is a Rotunda built of roman bricks etc. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ C. E. Zachariae τὸ 1837/8 παρὰ Tafel, De via Egnatia. Tübingen 1842. Prolegomena σ. LXXXVII.— Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Leake εἰσῆλθε καὶ εἰς τὸ παλαιὸν γεωγραφικὸν Λεξικὸν τοῦ Smith. Βλ. William Smith, A Dictionary of Greek and Roman Geography. London 1872, τόμ. II, στήλ. 1172 (λ. Thessalonica): ... the rotunda, now a mosque, previously the church Eski - Metropoli.— Πρβ. καὶ Tafel, Topogr. σ. 155. «Οἱ Τούρκοι δὲν ὠνόμαζον οὕτω τὸν ναόν», διαμαρτύρεται ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου (Ἀστυγραφία, σ. 72 σημ. β'), καὶ «οἱ Ἕλληνες σπανιότερον καὶ μόνον προσδιοριστικῶς». Τὸ 1880 κατὰ τὸν Χατζῆ-Ἰωάννου ἡ συνήθης ὀνομασία ἦτο Ἁγιος Γεώργιος.

² Ἐν τῇ ἤδη ἀναφερθείσῃ ἐργασίᾳ αὐτοῦ: Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων.

πηγῆς ὀλίγον μεταγενεστέρας, εἶναι ἀληθές, τῶν τελευταίων βυζαντινῶν πηγῶν, δημοσιευθείσης τελευταίως εἰς τὰ πολύτιμα «Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας» τοῦ Κ. Δ. Μέρτζιου.

Ἐπτά μῆνας μετὰ τὴν μετατροπὴν τοῦ ναοῦ εἰς τζαμί, περὶ τὰ μέσα δηλαδὴ Μαΐου τοῦ 1591, ὁ γραμματεὺς Ἐνετοῦ πρεσβευτοῦ, διερχομένου διὰ τῆς Θεσσαλονίκης καθ' ὁδὸν πρὸς Κωνσταντινούπολιν, ἐπισκέπτεται τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διηγεῖται εἰς τὸ Ἡμερολόγιον αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: «*Εἶδομεν κατὰ πρῶτον τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγγέλων (vedemmo prima la chiesa degli Angioli), ἡ ὁποία εἶναι κατωμένη εἰς στρογγυλὸν σχῆμα, ὡς τὸ Πάνθεον τῆς Ῥώμης, καίτοι πολὺ μικροτέρα τούτου. Τὴν ἐκκλησίαν ταύτην ἤρπασαν πρὸ ἐπὶ τὰ μνηῶν ἀπὸ τοῦς Ἑλληνας καὶ τὴν ἔκαμον τζαμί*» (τὸν παρεθόνητα δηλαδὴ Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 1590)¹.

Οὐδεμία λοιπὸν ἀμφιβολία πλέον ὑπάρχει, ὅτι τὸ πρὸ τῆς καταλήψεως τοῦ ναοῦ λησμονηθὲν ἀργότερον ὄνομα τῆς Rotonda ἦτο ναὸς τῶν Ἀγγέλων (= Ἀσωμάτων) καὶ ὅτι ἡ Rotonda εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν. Ἡ περιγραφὴ οὐδεμίαν ἀφήνει ἀμφιβολίαν καὶ ἡ χρονολογία συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐν τῷ ναῷ τουρκικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ δερβίσου Χορτατζή. Ἡ μετατροπὴ τοῦ ναοῦ εἰς τζαμί ἦτο λίαν πρόσφατος, διὰ τὰ λησμονηθῆναι τὸ ὄνομα αὐτοῦ.

5. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Βασιζόμενοι νῦν ἐπὶ ρητῆς μαρτυρίας καὶ βοηθούμενοι ἀπὸ τὸ φῶς νεωτέρων ἐρευνῶν, δυνάμεθα νὰ ἀνασκοπήσωμεν ὠρισμένα ζητήματα, τὰ ὅποια ἀπησχόλησαν παλαιότερους ἐρευνητὰς με ὀλιγωτέρας ἐλπίδας ἐπιτυχοῦς λύσεως. Οὕτω:

α) Διατὶ ὁ Καμενιάτης (904) καὶ ὁ Εὐστάθιος (1185) δὲν ἀναφέρουν ἢ δὲν ἀναφέρουν ρητῶς ναὸν τῶν Ἀσωμάτων, ἔπερ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία σύμπτωσις.

Ὁ Καμενιάτης ἀναφέρει ὀνομαστὶ τρεῖς ἐκ τῶν μεγάλων καὶ καθολικῶν ναῶν τῆς πόλεως: τὴν Ἀχειροποίητον, τὸν Ἅγιον Δημήτριον καὶ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν², ἀλλ' οὐδὲν ἀναφέρει τὴν Rotonda τοῦ

¹ Κ. Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα, σ. 133-4, ἐκ τῶν ἐνετικῶν ἐγγράφων τοῦ Μουσείου Κορρέρ τῆς Βενετίας. Αὐτὸθ. σημ. 3, ὁ Μέρτζιος παρατηρεῖ: «Οὕτως ὠνομάζετο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15' αἰῶνος ὁ νῦν ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου». Ἡ παρατήρησις αὕτη δεικνύει ὅτι ὁ Μέρτζιος ἔχει ἴσως ὑπ' ὄψει καὶ ἄλλα ἐγγράφα, ὀνομάζοντα οὕτω τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

² Καμεν. Bonn. σ. 502, 11 κέ. καὶ τούτων μάλιστα ὁ τῆς παντουρχοῦ καὶ

Ἁγίου Γεωργίου ὑπ' οἷονδῆποτε ὀπωσθήποτε σαφές ὄνομα, οὐδὲ ναὸν τῶν Ἀσωμάτων ἰδιαιτέρως. Τὸ γεγονός φαίνεται περίεργον καὶ ἐγένοντο ἀπόπειραι ἐρμηγείας αὐτοῦ¹. Μία λύσις μόνον δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν, ἥτις, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, ἐνισχύεται καὶ ὑπὸ τοῦ παραδείγματος τοῦ Εὐσταθίου ἀργότερον. Ὁ Καμενιάτης εἶναι Κουβουκλεΐσιος, κληρικὸς δηλαδή εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Μητροπόλεως, ζῶν καὶ ἐργαζόμενος ἐντὸς αὐτῆς, ἐξυμνῶν δὲ τὰς ἁλλὰς ἐκκλησίας παρέλειψε τὸν ἴδιον αὐτοῦ οἶκον, δὲν εἶχε δὲ ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τῶν γεγονότων εὐκαιρίαν νὰ ἀναφέρῃ ἰδιαιτέρως τὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως αὐτοῦ. Τὸ συμπέρασμα θὰ ἦτο ὅτι ἡ Rotonda ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καμενιάτου ἦτο ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως.

Τὸ αὐτὸ πάσχει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μητροπολίτης Εὐστάθιος, ἐνισχύων οὕτω διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτοῦ τὴν εἰκασίαν ἡμῶν περὶ τοῦ Καμενιάτου. Ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρει καὶ αὐτὸς τοὺς αὐτοὺς τρεῖς καθολικοὺς ναοὺς, ὡς καὶ ὁ Καμενιάτης: τὸν Ἁγιον Δημήτριον², τὴν Ἀχειροποίητον³, καὶ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν⁴. Περὶ τῆς τετάρτης καθολικῆς, τῆς

θείας τοῦ ὑπερουσίου λόγου σοφίας οἶκος, καὶ ὁ τῆς ἀειπαρθένου καὶ θεομήτορος, ἀλλὰ μὴν καὶ ὁ τοῦ προλεχθέντος πανενδόξου καὶ καλλινίκου μαρτυροῦς Δημητρίου, ἐνθα τοὺς θεοὺς ἄθλους διήνυσσε καὶ τὸ βραβεῖον τῆς νίκης ἐδέξατο.. Ἡ Θεομήτωρ τοῦ Καμενιάτου εἶναι ἀναμφιδόλως πλέον «Ἡ πάναγρος θεομήτωρ τοῦ ὀδηγεῖν ἐπὶ ὄνυμος» τοῦ Εὐσταθίου (Bonn. σ. 496) καὶ ἡ ἀργότερον ὑπὸ τῶν Ἀβραμιτῶν μοναχῶν Ἀχειροποίητος ὀνομασθεῖσα. Βλ. Α. Συγγοπούλου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποίητου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου. Πανηγυρικὸς Τόμος ἐξακοσιετηριῶς Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 11.

¹ Τοῦτο ἐπιχειρεῖ ὁ Χαϊζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 70: «Ἀλλὰ διατὶ ὁ Εὐστάθιος καὶ ὁ Καμενιάτης ἀπαριθμοῦντες τὰς ἐπισημοτέρας ἐκκλησίας δὲν ἀναφέρουσι αὐτήν (τὴν Rotonda); Τούτου τοῦ πράγματος δύνανται νὰ εἶναι πολλοὶ οἱ λόγοι: ἐν πρώτοις, χαριζόμενοι εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα, ἀναφέρουσι τὰς τρεῖς μόνον ἐκκλησίας: εἶτα ὁ ἅγιος Γεώργιος ἔκειτο ἐν ἀποκέντρῳ θέσει, ὁ δὲ Καμενιάτης ὁμιλεῖ μόνον περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν «προβεβλημένων διὰ μέσου τῆς πόλεως». Ἐπὶ τέλους δὲ ἴσως εἶναι καὶ ὁ λόγος, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Τάφελ, ὅτι δηλ. ἦτο εἰδωλοατρικὸς ναὸς». — Τελευταίως ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος, Μνημεῖα σ. 133 σημ. β: «Μόνον τρεῖς «παμμεγέθεις ναοὺς καὶ περικαλλεῖς τῆ ποικίλῃ διακοσμῆσει» ἀναφέρει ὁ Καμενιάτης. Καὶ ἂν παραλείπῃ τὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, δὲν τὸ κάμει, εἰδὸτι δὲν ἦτο καὶ οὗτος παμμεγέθης, ἀλλὰ διότι ἡ ἐσωτερικὴ του διακόσμησις ἦτο μᾶλλον πενιχρά».

² Εὐστάθ., Bonn. σ. 491, 9: ... τοὺς μὲν ἄνω περὶ τὸν τοῦ μυροβλήτου ναὸν σημαντικοὺς τοῦ ψάλλειν κώδωνας...

³ Εὐστάθ., Bonn. σ. 496, 12: Ἐδειξέ τι τέρας τότε οὐκ αἴσιον καὶ ἡ πάναγρος θεομήτωρ ἡ παρ' ἡμῖν τοῦ ὀδηγεῖν ἐπὶ ὄνυμος. Περὶ τοῦ ὅτι Ὀδηγήτρια = Ἀχειροποίητος βλ. Α. Συγγοπούλου, Εἰδήσεις, ἰδίᾳ σ. 11.

⁴ Εὐστάθ., Bonn. σ. 384, 8: ... φεύγουσιν εἰς τὸ τῆς μεγίστης τοῦ θεοῦ Σοφίας εὐαγέσιον τέμενος.

Rotonda, οὐδένα λόγον ποιείται, ἂν καὶ ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ τῶν «ἄλλων καθολικῶν»¹, γὰρ δὲ τῶν Ἀσωμάτων, ὡς εἶδομεν, ἀναφέρει ἐμμέσως ὀνομάζων τὴν «κατὰ τοὺς Ἀσωμάτους πόλιν». Ὁ Μητροπολίτης ἕμως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ὅτι ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς αὐτοῦ εἶναι ἐκ τῶν μεγάλων καθολικῶν ναῶν: ἐν τῇ τῆς μητροπόλεως καθολικῇ λέγει², δὲν ἀναφέρει ἕμως τὸ ὄνομα τῆς μητροπόλεως αὐτοῦ ταύτης, ἔπως δὲν ἀναφέρει ρητῶς καὶ γὰρ τῶν Ἀσωμάτων. Φυσικὴ παράλειψις, προκειμένου διὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ οἶκον. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ τὸ φαινόμενον τοῦ Καμενιάτου καὶ ὀδηγοῦμεθα εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι ἡ Rotonda (= ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων), ἡ ὁποία λείπει ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν μεγάλων καθολικῶν ναῶν τοῦ Εὐσταθίου, καὶ ἡ μητρόπολις τοῦ Εὐσταθίου, ἡ ὁποία εἶναι καθολικὸς ναὸς καὶ τῆς ὁποίας δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα ὑπ' αὐτοῦ, εἶναι τὸ αὐτὸ μνημεῖον. Συνεπῶς ἡ ἀνάμνησις τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς Rotonda ὡς Παλαιᾶς Μητροπόλεως εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἱστορικὸν γεγονός τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ Rotonda καθ' ἑλαττὸν ἐνδείξει ἤτο μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Καμενιάτου καὶ τοῦ Εὐσταθίου³. Διὰ τὴν ὀνομασθῆναι δὲ ἡ Rotonda Παλαιὰ Μητρόπολις ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἐν ἀντιθέσει προφανῶς πρὸς νέαν τινα τοιαύτην, πρέπει νὰ διετέλεσε μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως εἰς χρόνους πρὸ τῆς Λατινοκρατίας, καθ' ἣν, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω, ἐχρησιμοποιεῖτο μεμαρτυρη-

¹ Εὐστάθ., Bonn. σ. 473, 14/5: ... ἀλλ' ὥσπερ ἐν ταῖς ἄλλαις καθολικαῖς, οὕτω καὶ ἐν ταύτῃ (τῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου).

² Εὐστάθ., Bonn. σ. 472, 21: ... κατ' ἐκείνον ὅς ἐν τῇ τῆς μητροπόλεως καθολικῇ ἀφιππέυσας... Ὁ Εὐστάθιος ἀφηγεῖται τὰ ἑξῆς: Παραμονὴν τῆς Ἰψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐκτυπήθησαν τὰ ξύλινα σήμαντρα «περὶ τὴν καθολικὴν» καὶ οἱ Λατίνοι ὄρμησαν ξιφῆρεις ἐκλαθόντες τοῦτο ὡς σύνθημα ἐξεγέρσεως (σ. 490, 10 κέ.). Καὶ ἀπορεῖ ὁ Εὐστάθιος, διατι δὲν παρεξηγῶνται οἱ μεγάλοι κώδωνες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὴν ἄνω πόλιν καὶ παρεξηγεῖται τὸ «περὶ τὴν μητρόπολιν συνθηματίζον ξύλον» (σ. 491, 8 κέ.). Εἶναι δὲ ἡ μητρόπολις τοῦ Εὐσταθίου μέγας ναὸς: ἐν τῷ μεγάλῳ ναῷ τότε ξύλα τοιαῦτα κροταλιζόμενα (σ. 491, 15).

³ Ἐνδείξιν ἀρκοῦντως ἰσχυρὰν περὶ τούτου ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Rotonda ἦτο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανικοῦ αἰῶνος ἡ ἀνακτορικὴ ἐκκλησία τοῦ συγκροτήματος τοῦ Παλατίου, ἐπομένως ὁ ἐπισημότερος ναὸς τῆς πόλεως. Βλ. P. Lemerle, Chronique des fouilles, BCH 63 (1939) σ. 314.— E. Duggve, Le palais imperial de Thessaloniki. Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ 9ον Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον. Θεσσαλονίκη, 12 - 20 Ἀπριλίου 1953.— Ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Rotonda) ὡς μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Νικ. Σφενδόνη, τόμ. 16 (1940) σ. 245 - 250, εὔρε ζῶσαν προφορικὴν παράδοσιν περὶ τῆς Rotonda ὡς μητροπόλεως ἐπὶ μητροπολίτου Θεωνᾶ (1541 - 1546;). Βλ. περαιτέρω σ. 65.

μένως ἢ Ἁγία Σοφία ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς. Ἄλλως, ἐὰν δηλαδή ἡ Rotonda ἦτο μητροπολιτικὸς ναὸς μετὰ τὴν Λατινοκρατίαν, θὰ ἔπρεπε ἢ Ἁγία Σοφία, ὡς παλαιότερα μητρόπολις, νὰ εἶχε λάβει αὐτὴ τὴν ἐπωνυμίαν Παλαιὰ Μητρόπολις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν νέαν τοιαύτην, τὴν Rotonda δηλονότι. Ἡ δὲ Ἁγία Σοφία παρέμεινε καὶ μετὰ τὴν Λατινοκρατίαν ἐπὶ πολλὰ ἔτη μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν ἐπομένων μαρτυριῶν. Κατ' αὐτὴν ταύτην τὴν Λατινοκρατίαν (1204-1223) ἡ Rotonda πρέπει νὰ παρέμεινε ἡ ἀνεπίσημος μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἑλλήνων¹, ἀφοῦ ἔχουν μητροπολίτην κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὸν Κωνσταντῖνον Μεσοποταμίτην², τοῦ ὁποίου εὐρέθη ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐνεπίγραφος πλάξ φέρουσα τὸ ὄνομα αὐτοῦ³.

β) Ποῖος ἦτο ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς Λατινοκρατίας καὶ πέραν.

Ὡς παρετήρησε πρῶτος ὁ Tafel⁴, ἐπὶ Λατινοκρατίας οἱ Λατίνοι ἐχρησιμοποιοῦν τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὡς μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς πόλεως. Τοῦτο μαρτυρεῖται ρητῶς εἰς μίαν ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ'. Εἰς ταύτην ἐπικυροῦται ἡ ἀπόφασις νὰ λαμβάνουν οἱ κληρικοὶ τοῦ Παναγίου Τάφου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα μερίδα ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης τόσην, ὅσην καὶ οἱ κληρικοὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῆς μητροπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης («... *qualem canonici Sanctae Sophiae Thessalonicensis metropolis.*») ⁵.

Ἐπειτα, εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαν διένεξιν μεταξὺ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Ἀκαπνίου καὶ τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης περὶ τῆς δικαιοδοσίας ἐπὶ τῶν κληρικῶν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων κατὰ τὸ 1339, οἱ Ἀκαπνιώται προσάγουν χρυσόβουλλα καὶ προστάγματα αὐτοκρατόρων, τὰ ὁποῖα ἐρίζουν: ... *τὸν ἀρχιμανδρίτην τῆς αὐτῆς σεβασμίας μονῆς [τοῦ Ἀκαπνίου] καὶ ἐφορεύειν καὶ ἐπιλέγεσθαι τούτους [τοὺς κλη-*

¹ Ὁσῶς ἐφρόνει ὁ Tafel, *De via militari romanorum Egnatia*. Tübingen 1842, Prolegomena, p. LXXXVIII adn.

² L. Petit, *Les évêques de Thessalonique*. *Échos d'Orient* 5 (1901-2) σ. 30.

³ Π. Ν. Παπαγεωργίου, *Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά*. Μετατύπωσις ἐκ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἡμερολογίου τοῦ ἔτους 1912. Ἐν Ἀθήναις 1912 σ. 1.

⁴ De Thessalonica σ. 108 καὶ σημ. 93, σ. 127-8, σ. 131.

⁵ Innocentii III. Reg. Lib. XV (a. 1212). Epist. IXXXVI. *Migne*, P. L. 216, 605. Αὐτόθι καὶ ὀλίγον κατωτέρω ἐνομάζει τὴν Ἁγίαν Σοφίαν: *Matricem Ecclesiae Thessalonicensis*. Παλαιότεραι ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰννοκεντίου, ὅπου ἀναφέρονται οἱ *canonici Sanctae Sophiae Thessalonicensis*; Epist. CLXXI, P. L. 215, 1478 (1208). Epist. XIII, P. L. 216, 213 (1209).

ρικούς του ναού των Ἀσωμάτων], διοριζομένων, οὐκ ἀπὸ τῶν τῆς μητροπόλεως κληρικῶν, οὐκ ἀπὸ τῶν τῆς Παναγίας, οὐκ ἀπὸ τῶν τοῦ μεγαλομάρτυρος καὶ μυροβλήτου Δημητρίου, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἐν εὐκτηρίοις οἴκοις [μονῶν δηλαδή] προσανεχόντων θεῶν, περὶ τοῦ Θεσσαλονίκης μηδέν τι μηδαμῶς μεμνημένων [τῶν χρυσοβούλλων] ¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται σαφῶς ἔτι μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως τὸ 1339 δὲν εἶναι οὔτε ὁ ναὸς τῆς Παναγίας (Ἀχειροποιήτου βεβαίως), οὔτε ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, οὔτε φυσικὰ ὁ τῶν Ἀσωμάτων πλέον, περὶ τοῦ ὁποῦ λέγεται ὅτι οἱ κληρικοὶ αὐτοῦ δὲν πρέπει νὰ διορίζονται ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης (ἐκλεγόμενοι μεταξὺ τῶν κληρικῶν τῆς μητροπόλεως, τοῦ μητροπολιτικοῦ δηλονότι ναοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄλλος, ἀλλὰ δὲν ὀνομάζεται, ὡς πολὺ γνωστός) ἢ νὰ ἐκλέγονται μεταξὺ τῶν κληρικῶν τῶν ἄλλων ἀναφερομένων ναῶν, ἀλλὰ πρέπει νὰ διορίζονται ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς μονῆς Ἀκαπνίου. Ποῖος ὁμοῦς εἶναι ὁ μητροπολιτικὸς ναός, ὁ διαστελλόμενος ἐνταῦθα πρὸς τοὺς ἄλλους τρεῖς μεγάλους καθολικοὺς ναοὺς; Τὸ πιθανώτερον εἶναι νὰ εἶναι οὗτος ὁ μὴ ἀναφερόμενος ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανὸν ὅτι ἀπὸ τῆς Λατινοκρατίας ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας παρέμεινε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως. Τοῦτο ἐνισχύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ σορὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, θανόντος τὸ 1360, ἐφυλάσσετο, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου ², εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, τὸν μητροπολιτικὸν συνεπῶς ναόν.

Φαίνεται ἔτι ὁ Ἱγνάτιος ὁ ἐκ Σμολένσκ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν εὑρεν ἀκόμη τὸ 1405 μητροπολιτικὸν ναόν τῆς Θεσσαλονίκης. Σήμερον, ἐκτὸς τῆς παλαιότερας γαλλικῆς μεταφράσεως τῆς Khitrowo, ἔχομεν φωτοτυπίαν τοῦ ρωσικοῦ κειμένου (ἐκ τῆς τελευταίας ρωσικῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀρσένιεφ) τῆς περικοπῆς ἐκ τοῦ 7ου κεφαλαίου τοῦ Ἱγνατίου, τῆς ἀφ' ὧς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, καὶ πιστὴν κατὰ λέξιν μετάφρασιν αὐτῆς εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Μ. Λάσκαρι. Ἡ κατὰ λέξιν μετά-

¹ Miklosich - Müller, Acta et Diplomata graeca, τόμ. I, σ. 192 (Nr. LXXXIX τοῦ 1339). Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 41 καὶ σημ. 3.

² Φιλοθέου Πατριάρχου Κων/πόλεως (1353 - 1355 καὶ 1364 - 1375, τοῦ ἐπιλεγόμενου Κοκκίνου), Λόγος ἐγκωμιστικὸς εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τὸν Παλαμᾶν.— *Migne*, P. G. 151, 639: ... ἐδόκει καὶ γὰρ ὁ κάμωνν παρὰ τὸν μέγαν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας διατριβῶν νεῶν, ἐν τοῖς δεξιότις αὐτοῦ που μέρεσιν ἐντυχεῖν καὶ τῷ μεγάλῳ τῷδε ἀρχιερεῖ [Παλαμᾶ], ἵνα δὴ καὶ ἡ σορὸς αὐτῷ ἔδρουται...

φρασις τῆς περικοπῆς ἔχει ὡς ἐξῆς: *Ἐν ἔτει 1405* Ἰγνάτιος ὁ Σμολνιάνιν εὐρέθη ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ προσεκύνησε τὸν Ἅγιον Δημήτριον καὶ τὴν Ἁγίαν Θεοδώραν τὴν μυροβλήτιδα καὶ ἔλαβεν ἐκ τοῦ ἁγίου μύρου αὐτῶν καὶ περιηγήθη τὰ θαυμαστὰ μοναστήρια. *Εἶναι δὲ ταῦτα: Εἰς τοὺς Βλατιάδες καὶ Ἰσαάκ, Λατόμου, Ἀκαπνίου, Νέα Μονή, Φιλοκάλου, Μετόχιον Χορτιάτου, Προόδρομος, Παντοδύναμος, Γοργοεπήκοος. Καθολικοὶ δὲ ναοί: Ἁγία Σοφία, Μητρόπολις, Ἀχειροποίητος καὶ Ἅγιοι Ἀσώματοι καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἡ δὲ πόλις αὕτη ἦτο λίαν θαυμαστή*¹.

Συμφωνοῦμεν μετὰ τοῦ κ. Λάσκαρι ὅτι εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἰγνατίου πρέπει νὰ τεθῆ κόμμα μετὰ τὴν λέξιν Μητρόπολις καὶ οὐχὶ μετὰ τὴν λέξιν Ἁγία Σοφία καὶ οὕτω νὰ θεωρηθῆ τὸ Μητρόπολις ὡς παράθεσις, προσδιορίζουσα τὴν πρὸ αὐτῆς ἀναφερομένην Ἁγίαν Σοφίαν². Ἄλλως, ἐὰν δηλαδὴ ἡ λέξις Μητρόπολις ὑποκρύπτει ἰδιαίτερον, εἰς ἡμᾶς ἄγνωστον, νάζιν, δὲν ἐννοοῦμεν διατὶ ὁ Ἰγνάτιος, ἀπαριθμῶν ὀνομαστί τοὺς καθολικοὺς ναοὺς, δὲν ὠνόμασε τὸν μητροπολιτικὸν τοῦτον ναὸν διὰ τοῦ πραγματικοῦ αὐτοῦ ὀνόματος. Τὸ ὄλον πνεῦμα τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Ἰγνατίου εἶναι, ἐὰν δὲν ἀπατώμεθα, νὰ ἀπαριθμηθοῦν οἱ καθολικοὶ ναοὶ³ καὶ οὐχὶ νὰ σημειωθῆ ἰδιαίτερος ὁ μητροπολιτικὸς

¹ Μ. Λάσκαρι, Ναοὶ καὶ Μοναὶ Θεσσαλονίκης, σ. 318. Πρὸς Ignace de Smolensk, Itinéraires russes en Orient. Γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ Mme B. de Khitrowo, Genève 1889, 147, ἥτις μεταφράζει Saints Archanges. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Μ. Λάσκαρι: «Ἁγίων Ἀσωμάτων» κυριολεκτεῖ.

² Μ. Λάσκαρι, Ναοὶ καὶ Μοναὶ Θεσσαλονίκης, σ. 327 καὶ 329.

³ Διατὶ ἐλέγοντο καθολικοὶ ναοὶ μανθάνομεν ἐκ τοῦ Καμενιάτου, Bonn. 502, 11 κέ.: ... οἱ καὶ τὸν ἅπαντα δῆμον ταῖς κατὰ περίοδον ἐπανιούσοις τῶν ἐορτῶν ἡμέραις ἐν ἑαυτοῖς ἐκκλησιάζοντες... Εἶναι λοιπὸν οἱ καθολικοὶ ναοὶ αἱ μεγάλαι ἐκκλησίαι, εἰς τὰς ὁποίας συνεκεντροῦτο ἅπας ὁ λαὸς τῆς πόλεως κατὰ τὰς ἐτησίους πανηγύρεις. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος, λόγῳ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς λατρευτικῆς σημασίας αὐτοῦ, ἀναμφισβητήτως ἦτο εἰς ἐκ τῶν καθολικῶν ναῶν τῆς πόλεως· ὁ κατ' ἐξοχὴν καὶ ὑπὲρ πάντα μάλιστα ἄλλον καθολικὸς ναὸς. Ὁ Ἰγνάτιος λοιπὸν ἀναφέρει ὀνομαστί τέσσαρας καθολικοὺς ναοὺς: Τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, τὴν Ἀχειροποίητον, τοὺς Ἁγίους Ἀσώματος (Rotonda), τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει ὡς καθολικοὺς, καὶ τὸν Ἅγιον Δημήτριον, τὸν ὁποῖον προσθέτομεν ἡμεῖς, ἂν καὶ ὁ ἴδιος ἀφήρσεν αὐτὸν ἐκ τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν καθολικῶν ναῶν, ἵνα ἀναφέρῃ αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν καὶ πρῶτον, ὡς μυροβλήτην, μετὰ τῆς ὁμοίως μυροβλήτιδος Ἁγίας Θεοδώρας. Ἡ φράσις, τέλος, τοῦ Ἰγνατίου «καὶ ἄλλοι πολλοὶ» ὑποδεικνύει, λίαν πιθανῶς, ὅτι καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς πόλεως ἐλέγοντο καθολικοὶ. Ἐνδεῖξιν τοῦλάχιστον περὶ τούτου ἀποτελεῖ ἡ μνεῖα περισσοτέρων μεγάλων ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης εἰς τὸ μέχρι τοῦ 1425 ἐξικνούμενον μέρος τοῦ ἀναφερθέντος Σημειωματαρίου τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Εἰς τοῦτο ἀναφέρονται: Κυρέας, Notizbuch κτλ.: Ἡ Ἁγία Σοφία (ἀριθ. 5, 12, 17, 22, 27, 41), ἡ Ἀχειροποίητος

ναός τῆς πόλεως. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἠδύνατο νὰ γίνῃ διὰ μιᾶς ἀπλῆς παραθέσεως εἰς τὸ πραγματικὸν ὄνομα τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Τοῦτο νομιζομεν ὅτι ἐγένετο διὰ τῆς λέξεως Μητρόπολις. Ὁ Ἰγνατίος λοιπὸν τὸ 1405 τὴν Ἀγίαν Σοφίαν εὔρε μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς Θεσσαλονίκης.

Τοῦτο ἐνισχύεται πρῶτον ἐκ τῶν ψηφισμάτων τῆς Βενετικῆς Γερουσίας τοῦ Ἰουλίου 1425 καὶ τοῦ Ἰουλίου 1429, καθ' ἃ παραχωρεῖται εἰς τοὺς Θεσσαλονικεῖς *συμφώνως παλαιᾷ συνηθεία* ὡς ἄσουλον ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας¹. Ἡ οὕτω ὑποδηλουμένη μακροχρόνιος προνομιούχος θέσις τοῦ ναοῦ ὑποδεικνύει πιθανώτατα μητρόπολιν. Περισσότερον ὁμως ἐνισχυτικὸν εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ γραμματέως τοῦ Ἐνετοῦ Πρεσβευτοῦ κατὰ τὸ ταξίδιον αὐτῶν τοῦ 1591 πρὸς Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸ ἤδη ἀναφερθὲν Ἡμερολόγιον αὐτοῦ λεγόμενον: *Κατόπιν ἐπεσκέφθημεν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγίας Σοφίας, τὴν ἄλλοτε μητρόπολιν, τὴν ὁποίαν πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἔκαμαν τζαμί*². Οὐχί, σημειωτέον, «παλαιάν», ἀλλ' «ἄλλοτε». Πρόκειται λοιπὸν οὐχὶ περὶ διαδεδομένης ἐν τῷ λαῷ ἐπωνυμίας τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ περὶ σχετικῶς προσφάτου ἱστορικῆς πραγματικότητος. Πόσον ἔμως προσφάτου; Πόσα ἔτη ἐννοεῖ διὰ τῆς φράσεως «πρὸ πολλῶν ἐτῶν» ὁ τὸ 1591 ὁμιλῶν γραμματεὺς τοῦ Ἐνετοῦ ἢ μᾶλλον ὁ Ἐβραῖος (ραββίνος) ὁδηγὸς αὐτῶν; Ἐν ἄλλαις λέξεσι, πότε ἀκριβῶς κατελήφθη ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ μετετράπη εἰς τζαμί; Ἡ παραδεδομένη χρονολογία μετατροπῆς τοῦ ναοῦ εἶναι τὸ 993 τῆς Ἐγίρας ἐπὶ Ρακτοῦμπ-Ἰμπραήμ-Πασᾶ, ἦτοι τὸ 1585 ἀπὸ Χριστοῦ³. Ἡ χρονολόγησις ἔμως

(ἀριθ. 4, 10, 28, 30, 52, 38, 50, 52), οἱ Ἀσώματοι ἢ Ἄγιοι Ἄγγελοι (ἀριθ. 3, 18, 23, 29, 31, 32, 34, 38, 44, 87), ὁ Ἄγιος Δημήτριος (ἀριθ. 6, 15, 16, 20, 27, 39, 42, 45). Ἐκτὸς τούτων ὁμως ἀναφέρεται ὁ Ἄγιος Μηνᾶς (ἀριθ. 7, 8, 19, 21, 35, 36, 47, 51) καὶ ναὸς τῆς Παναχράντου Ὁδηγητρίας (ἀριθ. 33, 43, 51, 55). Ὁ τελευταῖος οὗτος εἶναι κατὰ τὸν *Εὐγγόπουλον*, *Εἰδήσεις* κτλ. σ. 11, ὁ αὐτὸς μὲ τὴν Ἀχειροποιήτον.

¹ Ταῦτα ἐπικαλεῖται ὁ *M. Λάσκαρις*, ἔ. ἀ. 329 πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ὀρθῆς γνώμης αὐτοῦ, ὅτι εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἰγνατίου πρέπει νὰ τεθῇ κόμμα μόνον μετὰ τὴν παράθεσιν Μητρόπολις. Ἡ δημοσίευσις τῶν ψηφισμάτων τούτων ἐγένετο διὰ τοῦ *K. Δ. Μέρτζιου*, *Μνημεῖα*, σ. 61, 77 καὶ 78.

² *Μέρτζιου*, *Μνημεῖα*, σ. 134.— Ὁ *Μέρτζιος*, αὐτόθ. σημ. 2, παρατηρεῖ τὴν συμφωνίαν πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἰγνατίου.

³ *Tafrali*, *Topogr.* 168. *Diehl - Le Tourneau - Saladin*, ἔ. ἀ. 117 (1575 ἀντὶ 1585). *Marinos Kalliga*, *Die Hagia Sophia von Thessalonike*. Diss. Würzburg, 1935, σ. 1 σημ. 3 (1589 ἀντὶ 1585).— *A. Βακαλοπούλου*, Ἡ χρονολόγησις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. *Byzanti n* 21 (1951), Fasc. 2, 339. Οὐχὶ ὀρθῶς καὶ ἡμεῖς: *Γ. Ι. Θεοχαρίδου*, Ἡ *Rotonda* τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης εἰς τὰς ἀναμνήσεις τοῦ Robert de Dreux. *Προσφορά*

αὕτη στηρίζεται, ἐάν δὲν ἀπατώμεθα, εἰς τὴν πληροφορίαν τῶν *Texier* καὶ *Pullan*, ἀπολεσθείσης ἐνωρὶς τῆς τουρκικῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ¹. Ὑπεστηρίχθησαν ὁμοῦ καὶ ἄλλαι χρονολογήσεις τῆς μετατροπῆς τοῦ ναοῦ, ὅπως τὸ ἔτος 1525 ὑπὸ τοῦ *J. Kurth*² ἢ τὸ ἔτος 1523 ὑπὸ τοῦ *Π. Ν. Παπαγεωργίου*³.

Συμφώνως ὁμοῦ πρὸς μίαν ἀνέκδοτον ἀκόμη τουρκικὴν πηγὴν, τὸ *menâzir ül 'ewâlini* (= Εἰκόνας τῶν Κόσμων) τοῦ Θεσσαλονικέως Τούρκου γεωγράφου *Mehmed 'Aşyq ben 'Omer ben Bâjezid*, ὅστις παρέμεινεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν τῇ γενετείρᾳ (;) αὐτοῦ πόλει καὶ ἐπὶ τινα καιρὸν ἦτο ἐντεταλμένος τὸν ἔλεγχον τῶν οἰκονομικῶν τῶν ἱερῶν ἱδρυμάτων (*ewqâf*), καλῶς ἐπομένως γνώστης τῆς ἱστορίας τῶν τζαμιῶν τῆς πόλεως, καὶ ὅστις ἀπέθανεν ἐν Θεσσαλονίκῃ περὶ τὸ 1600⁴, ἢ Ἁγία Σοφία μετετράπη εἰς τζαμί ὑπὸ τοῦ μεγάλου βεζίρου τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Α' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520 - 1566), τοῦ Μακτούλ (*maqûl* = φονευθέντος) - Ἰμπραήμ - Πασᾶ, ὅστις κατὰ τὴν αὐτὴν πηγὴν ἔκτισε

εἰς Στ. Κυριακίδην, σ. 638 καὶ σημ. 8.— Ὁ *Μέριτζιος*, *Μνημεῖα*, σ. 134 σημ. 3, παρετήρησεν ἤδη ὅτι ἡ φράσις τοῦ ραββίνου ὀδηγοῦ «πρὸ πολλῶν ἐτῶν» δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν παραδεδεγμένην χρονολογίαν 1585 τῆς καταλήψεως τοῦ ναοῦ.

¹ *Ch. Texier - R. Popplewell Pullan*, *Byzantine Architecture*. London, 1864, 143. (Εἶναι γνωστὸν τὸ χρονολογικὸν σφάλμα τῶν ἀνωτέρω. Τὸ ἔτος τῆς Ἐγίρας 993 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ χριστιανικὸν 1585 καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ 1589, ὡς ἀναφέρουν οὗτοι).

² *Athenische Mitteilungen* 22 (1897), 463. (Πρβ. *BZ* 7, 1898, 651).— Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ *Fr. Babinger*, *BZ* 44 (1951), 20, σημ. 1, ἡ χρονολόγησις τοῦ *Kurth* ἐστηρίζετο εἰς πληροφορίας τοῦ *J. H. Mordtmann*, ὅστις διετέλεσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη πρόξενος τῆς Γερμανίας ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ὑπῆρξεν, ὡς γνωστὸν, ἐμβριθῆς τουρκομαθῆς καὶ ἱστοριοδίφης.

³ *Π. Ν. Παπαγεωργίου*, *Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά*, σ. 3 (930 τῆς Ἐγίρας = 1523 ἀπὸ Χριστοῦ).

⁴ Βλ. *Fr. Babinger*, ἐν *BZ* 44 (1951), σ. 19, ἐνθα περαιτέρω βιβλιογραφία εἰς τὰς ὑποσημειώσεις. Ὁ Τούρκος οὗτος γεωγράφος φέρεται ὑπὸ τοῦ *Fr. Babinger* εἰς τὸ βασικὸν ἔργον αὐτοῦ, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, σ. 138 κ.σ. ὡς Τραπεζούντιος, ἐγκατασταθεὶς καὶ ἀποθανὼν ἐν Δαμασκῷ. Ὁ αὐτὸς *Babinger* εἰς προγενέστερον δημοσίευμα, *Mitteil. zur osmanischen Geschichte* I, 162, ὁμιλεῖ ὁμοῦ περὶ τοῦ αὐτοῦ γεωγράφου ὡς Θεσσαλονικέως. Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς παρούσης ἐργασίας ὁ κ. *Babinger* εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ ἐπεξηγήσῃ δι' ἐπιστολῆς του τὴν τόσο φυσικὴν ἀντίφασιν βιογραφικῶν πληροφοριῶν, προκειμένου περὶ Τούρκου συγγραφέως καὶ δὴ εἰς νεωτέρους χρόνους ἀνκαλυφθέντος: *Mit Mehmed 'Aşyq ist es so, gräφει ὁ κ. Babinger, dass er in Trapezunt zur Welt kam, dass die Familie aber aus Rumelien stammt. Er ist mehrere Jahre in Saloniki gewesen und zwar als Rechnungsführer, wenn ich mich recht erinnere.*

μιναρέν¹, μαρμαρίνην φιάλην καὶ ἀναβρυτήριον εἰς τὸν αὐλόγυρον τοῦ ναοῦ². Ἄλλ' ὁ ἐξ Ἑλλήνων γονέων καὶ ἐκ Πάργας τῆς Ἡπείρου καταγόμενος πασᾶς οὗτος ἐστραγγαλίσθη ἐκ λόγων ζηλοτυπίας κατὰ διαταγὴν τοῦ Σουλτάνου τὴν 15ην Μαρτίου 1536. Ἐπομένως πρέπει νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς χρονολογίαν μετατροπῆς τοῦ ναοῦ εἰς τζαμί πρὸ τοῦ 1536. Προτιμητέα εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ *J. Kurth* (*Ath. Mitt.* 22, 1897, 463) χρονολόγησις 1525, διότι αὕτη στηρίζεται λίαν πιθανῶς ἐπὶ πληροφοριῶν τοῦ καλοῦ γνώστου τῶν τουρκικῶν πραγμάτων *J. H. Mordtmann*³. Καὶ εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι, κατὰ τὸν αὐτὸν *Mordtmann*⁴, περὶ τὸν Ἰμπραήμ - Πασᾶν τοῦτον ἐδημιουργήθη ἑνωρὶς θρύλος, ἀποδίδων εἰς αὐτὸν πλείστα ὄσα οἰκοδομήματα ἐν τῇ πρωτεύουσῃ καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἰδίως εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα (*Rumelien*). Ἡ πληροφορία ὅμως τοῦ *Mehmed 'Aşyq* ὑποστηρίζεται συλλογιστικῶς ἐκ τῶν ἐξῆς: Ὁ *Gerlach* εἰς τὸ Τουρκικὸν αὐτοῦ ἡμερολόγιον ἀναφέρει ὅτι, ὡς εἶπεν εἰς αὐτὸν ἐν τοῖς Πατριαρχείοις ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, «οἱ Ὀθωμανοὶ ἔχουσιν ἐν Θεσσαλονίκῃ (τὸ 1576) τρία μεγάλα τεμένη καὶ ἕτερα τρία μικρότερα»⁵. Τὸ 1576 εἶναι βέβαιον ὅτι: ὁ Ἅγιος Δημήτριος (Κασιμιέ) καὶ ἡ Ἀχειροποίητος (Ἐσκι Τζουμα) εἶναι ἤδη τουρκικὰ τεμένη⁶. Ἐπίσης εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ 1576 ἡ *Rotonda* δὲν

¹ Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ *Mehmed 'Aşyq*, τὴν ὁποῖαν δὲν εἶχομεν ὑπ' ὄψει εἰς προηγουμένην ἡμῶν μελέτην (βλ. *Γ. Ι. Θεοχαρίδου*, Ἡ *Rotonda* κτλ., ἔ. ἀ.), ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὸ ἐκεῖ (σ. 637 κέ.) ὑποστηρικθῆν, ὅτι ἡ Ἁγία Σοφία εἶχε παλαιότατον μιναρὲν καὶ οὐχὶ κωδωνοστάσιον μόνον, μετατραπὲν εἰς μιναρὲν τῇ προσθήκῃ μικροῦ πυργίσκου, ὡς εἶδε δῆθεν τοῦτον ὁ *R. de Dreux*. Πρέπει ὅμως νὰ διορθωθῇ νῦν τὸ ἔτος μετατροπῆς τοῦ ναοῦ εἰς τζαμί, 1525 ἀντὶ 1585, καὶ ὁ Ἰμπραήμ - Πασᾶς τοῦ *Hadschi Chalfa* δὲν πρέπει πλέον νὰ θεωρῆται παρὰ τὸ αὐτὸ πρόσωπον πρὸς τὸν *Μακτούλ - Ἰμπραήμ - Πασᾶν* τοῦ *Mehmed 'Aşyq*.

² Ἰδοὺ ἡ περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας περιουκὴ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ *Mehmed 'Aşyq*, ὡς παραθέτει ταύτην ὁ *Fr. Babinger* εἰς γερμανικὴν μετάφρασιν ἐν *BZ* 44 (1951), σ. 19: «Die zweite Moschee ist die Aja Sofia, und diese Moschee hat einer der Grosswesire des verewigten Sultans Sulejmân-Chan—wohl dufte seine Grabeserde!—, und zwar der Grosswesir und getötete (maqâtûl) Ibrahim-Pasha—Allah erbarme sich seiner!— aus den Händen der Christen übernommen. An der Ostseite errichtete er ein wohlgestaltetes Minare und im Hof ein Marmorbecken, sowie einen prächtigen Springbrunnen, in dem riesige Wassermengen fliessen».

³ Ὁὕτω φρονεῖ καὶ ὁ *Fr. Babinger*, ἔ. ἀ. (βλ. ἐνταῦθα σ. 55, σημ. 2).

⁴ Ἄρθρον *Ibrahim Pascha* εἰς τὴν *Enzycl. d. Islam* II, σ. 469.

⁵ Βλ. κατωτέρω σ. 62 κέ., ὅπου συζητοῦνται αἱ πληροφορίες τοῦ *Gerlach*.

⁶ Βλ. διὰ μὲν τὸν Ἅγιον Δημήτριον *N. A. Béh*. Αἱ Πασχάλια ἐπιγραφῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ ὁ μητροπολίτης αὐτῆς Ἰσίδωρος ὁ

εἶναι ἀκόμη εἰς τουρκικὰς χεῖρας, καταληφθεῖσα τὸ 1590¹. Ποῖον εἶναι λοιπὸν τὸ τρίτον μέγα τουρκικὸν τέμενος τὸ 1576 εἰ μὴ ἡ Ἁγία Σοφία, δεδομένου μάλιστα ὅτι οἱ Τούρκοι δὲν ἔκτισαν πολλὰ μεγάλα τεμένη ἐν Θεσσαλονίᾳ ἀρκεσθέντες εἰς τὰς ἐλληνικὰς ἐκκλησίας; Ἡ Ἁγία Σοφία λοιπὸν κατελήφθη ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ 1536 καὶ λίαν πιθανῶς τὸ 1525. Οἱ ἀρχιτέκτονες *Texier* καὶ *Pullan* ἔσφαλον διπλῶς ἐν τῇ ἀναγνώσει τῆς ἀπολεσθεῖσης σήμερον ἀριερωτικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ. Ὅχι μόνον ἀνέγνωσαν ἔτος Ἑγίρας 993 (=1585) ἀντὶ Ἰσως 932 (=1525), ἀλλὰ καὶ μετέτρεψαν τοῦτο εἰς χριστιανικὸν 1589 ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 1585. Τὴν δὲ τιθεμένην συνήθως ἀργότερον πρὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἱμπραήμ - Πασᾶ ἐπωνυμίαν Μακτούλ (*Maqtûl*) ἀπέδωσαν Ἰσως οὗτοι ὡς Ρακτούμπ. Πολὸν ἀμφιβάλλομεν ἐὰν ὑπῆρξε ποτὲ Τούρκος διοικητὴς τῆς Θεσσαλονίκης Ρακτούμπ - Ἱμπραήμ - Πασᾶς². Ὁ μέγας βεζίρης τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Α' Μακτούλ - Ἱμπραήμ - Πασᾶς ἦτο Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Ρούμελης (*Statthalter von Rumelien*)³ καὶ διεκρίνετο διὰ τὴν μεγαλοπρέπειαν αὐτοῦ καὶ τὴν μνίαν νὰ ἀπαθανατίζη τὸ ὄνομά του διὰ οἰκοδομημάτων.

Ἡ μαρτυρία λοιπὸν τοῦ Ἐνετοῦ τοῦ 1591 δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλῆς. Κατ' αὐτὴν ἡ Ἁγία Σοφία κατελήφθη πολὺ πρὸ τοῦ 1591 (ὡς εἶδομεν, τὸ 1525) καί, ὅταν κατελήφθη, ἦτο αὕτη μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως. Παρέμεινε λοιπὸν ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Λατινοκρατίας (1204) μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τῆς μετατροπῆς αὐτοῦ εἰς τζαμί (1525).

Γλαβᾶς. *Byzant. - neugr. Jahrbücher* 7 (1928 - 29), σ. 159. Διὰ δὲ τὴν Ἀχειροποιήτον βλ. *A. Συγγοπούλου*, *Εἰδησεις* κτλ., ἔ. ἀ. σ. 4 κέ., ἐνθα εἰς τὰς ὑποσημ. παλαιότερα βιβλιογραφία.

¹ Βλ. ἄνωτ. σμ. 51.

² Τουρκικὴ λέξις Ρακτούμπ (ἢ Ρακτούμπ) δὲν εὑρίσκειται εἰς τὸ μέγα Τουρκο-ελληνικὸν Λεξικὸν τοῦ *I. Χλωροῦ* (Κωνσταντινούπολις, 1899) καί, ὡς ἐπληροφόρηθημεν, δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν. Εἰς τὸν στραγγολισθέντα εὐνοοῦμενον Μέγαν Βεζίρην Ἱμπραήμ - Πασᾶν οἱ Τούρκοι προσῆψαν μετὰ θάνατον τὴν μελαγχολικὴν ἐπωνυμίαν *maqbûl wa maqtûl* = (ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου — δηλ. τοῦ Σουλτάνου) — φιληθεῖς καὶ φονευθεῖς. Εἰς τὸ διὰ τῆς ἀλλαγῆς ἐνός γράμματος μελαγχολικῆς ὠραιότητος τουρκικὸν λογοπαίγνιον τοῦτο γίνεται πικρὸς ὑπαινιγμὸς εἰς τὸ ἄστατον τῆς εὐνοίας τῶν δυνατῶν τῆς γῆς καὶ εἰς τὰς ἀτελείας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην, πιστεύομεν, ἀπέδωσαν οἱ *Texier* καὶ *Pullan* ὡς Ρακτούμπ (ἀντὶ Μακτούλ). Ἐπομένως ὁ Ρακτούμπ - Ἱμπραήμ - Πασᾶς αὐτῶν εἶναι ὁ Μακτούλ - Ἱμπραήμ - Πασᾶς τοῦ *Mehmed Aşyq* καὶ οὗτος κατέλαβε τὴν Ἁγίαν Σοφίαν οὐχὶ τὸ 1585, ἀλλὰ τὸ 1525.

³ Βλ. *Mordtmann*, ἔ. ἀ. σ. 469.

Ποῖος ὅμως ἦτο ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως ἀπὸ τοῦ 1525, ὅποτε κατελήφθη ἡ μητρόπολις Ἁγία Σοφία, μέχρι τοῦ 1590, ὅποτε κατελήφθη ἡ Rotonda, ὁ μόνος ἀκόμη τότε ἐλεύθερος ἐκ τῶν πολλῶν μεγάλων ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης; Ἐρωτᾶται δηλαδὴ, μήπως ἡ Rotonda διετέλεσε μητροπολιτικὸς ναὸς ἀπὸ τοῦ 1525-1590 καὶ ἡ ὀνομασία Παλαιὰ Μητρόπολις προέρχεται ἐκ τῆς νεωτέρας ταύτης ἀναμνήσεως καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν παλαιῶν χρόνων τοῦ Καμενιάτου καὶ τοῦ Εὐσταθίου; Τὴν ὑποψίαν ταύτην ἐνισχύει ἡ ἀπορία, πῶς συνέβη ὥστε τὸ μὲν ὄνομα τῆς Rotonda ἐλησμονήθη μετὰ τὸ 1590, παρέμεινεν ὅμως ἡ ἀνάμνησις αὐτῆς ὡς μητροπολιτικοῦ ναοῦ, ἂν καὶ τὸ μὲν ὄνομα ἔζη μέχρι τοῦ 1590 καὶ πλέον, ἡ δὲ ἀνάμνησις ἀνάγεται εἰς τοὺς παλαιστάτους πρὸ τῆς Λατινοκρατίας χρόνους; Εἶδομεν ὅμως ὅτι ὁ Ἐνετὸς τοῦ 1591, ἀναφέρων τὴν κατάληψιν τῆς Rotonda τὸ 1590, οὐδὲν λέγει περὶ αὐτῆς ὡς μητροπολιτικοῦ ναοῦ, ἐνῶ ὁ ἴδιος, ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐξήκοντα πέντε ἔτη πρότερον, τὸ 1525, καταληφθείσης Ἁγίας Σοφίας, ὀνομάζει ταύτην «*ἄλλοτε μητρόπολιν*». Τὰ βενετικά δὲ ἔγγραφα ἀπεδείχθησαν μέχρι τοῦδε ἀκριθέστατα εἰς τὰς πληροφορίας αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἁγίας Σοφίας τὸ 1525 ἀνευρίσκομεν μεταφερθὲν τὸ ἱερὸν ἐν αὐτῇ μέχρι τότε φυλασσόμενον λείψανον τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ οὐχὶ εἰς τὴν Rotonda, ὡς θὰ ἔπρεπε, ἐὰν αὕτη κατέστη μητρόπολις, ἀλλὰ εἰς ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, διάφορον τῆς τουρκικῆς πλέον τότε ὁμωνύμου βασιλικῆς, ὅστις ἔκειτο εἰς τὴν θέσιν, ὅπου κεῖται ὁ σημερινὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Ὁ ναὸς οὗτος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἔφερε ἐπὶ ἐνὸς τοίχου αὐτοῦ τὴν χρονολογίαν 9η Αὐγούστου 1699, περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου, ὅστις τὴν Ἁγίαν Σοφίαν θεωρεῖ ὡς τὸν παλαιὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς πόλεως, ὡς χαμηλὴ μακρόστενος βασιλικὴ μετὰ ξυλίνων κιονοστοιχιῶν, ἐκτισμένη εἰς τὴν θέσιν ἄλλου παλαιότερου ναοῦ, ὡς ἐδείκνυον παντοῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐγκατεσπαρμένα ἐν τῇ αὐλῇ ἢ ἐνσωματωμένα ἐν τοῖς τοίχοις, ἦτο δὲ ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφυλάσσετο τὸ λείψανον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ μέχρι τοῦ 1890, ὅποτε ἐκάη ὀλοσχερῶς κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊᾶν τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1890¹. Καθιέρωσεν ὅμως τὴν νέαν θέσιν τῆς μητροπόλεως, ὅπου ἀκόμη

¹ Βλ. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης Ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, σ. 3 καὶ 6. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ μονὴ τῶν Βλαταίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς. ΒΖ 8 (1899), σ. 423.— Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 97.— Β. Α. Μυστακίδου, Διάφορα περὶ Θεσσαλονίκης σημειώματα. Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλληγ. Φιλολ. Σὺλ. 27 (1899 - 1900), σ. 383.

σήμερον εὐρίσκεται ὁ νέος, τὸ 1910 ἀποπερατωθεὶς, μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας τὸ 1525 ἡ μητρόπολις καὶ τὸ ἅγιον λείψανον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ μετεφέρθησαν εἰς τὴν μικρὰν ταύτην, τὸ 1890 καεῖσαν, βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἐλευθέραν ἀκόμη τότε μεγάλην ἐκκλησίαν τῶν Ἀσωμάτων (Rotonda). Ἡ ἀνάμνησις τῆς μεταφορᾶς ταύτης διεσώθη εἰς λαϊκὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Παπαγεωργίου. Κατὰ ταύτην «οἱ κατακτεταὶ τὸν παλαιὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας εἰς τζαμίον μεταβαλόντες (Ἐγίρας 930 = τῷ 1523 Χρ.) ἐδωρῆσαντο τοῖς Χριστιανοῖς πρὸς τῷ παραλίῳ τείχει τόπον ἴσον πρὸς τὸν τοῦ ναοῦ τῆς Σοφίας χάριν τῆς κτίσεως τοῦ νέου μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἰς ὃν καὶ μετεκομίσθησαν αἱ εἰκόνες, τὸ τίμιον λείψανον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τάφοι καὶ ἄλλα κειμήλια»¹. Ἐκτὸς τῆς ἀναμνήσεως τῆς μεταφορᾶς τῆς μητροπόλεως εἰς τὴν ἐν λόγῳ θέσιν, ἡ παράδοσις διέσωσε τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ τόπος ἐκεῖ τὸ 1525 ἦτο ἔρημος καὶ ἡ νέα μητρόπολις κτίζεται ἐκ θεμελίων ἀπ' ἀρχῆς. Ἄς ἴδωμεν κατὰ πόσον ταῦτα εἶναι δυνατόν νὰ ἀληθεύουν.

Εἰς τουρκικὸν φερμάνιον, ἐκδοθὲν ὑπὸ χρονολογίαν 29ην Ἰουνίου 1699, ἀναφέρεται ὅτι: «.. οἱ φόρου ὑποτελεῖς ραγιαῶδες τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ συνοικίας Ἁγίου Δημητρίου ὑπέβαλον εἰς τὴν Ὑψηλὴν Μοῦ πύλην ἀναφορὰν ἐκθέτοντες ὅτι ἡ στέγη καὶ οἱ τοῖχοι τῆς ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἔτι κατακτίσεως εἰς χεῖρας αὐτῶν παραχωρηθείσης ἀρχαίας ἐκκλησίας τῶν διὰ τῆς παρελεύσεως τοῦ χρόνου ἤρχισαν νὰ καταστρέφονται καὶ νὰ καταρρέουν..». Τὸ φερμάνιον ἐπιτρέπει τὴν ἐπισκευὴν αὐτῆς «.. χωρὶς νὰ μεταβληθῇ ὁ παλαιὸς ὀρθόμοσ' νὰ μὴ γίνῃ εὐρυνσις καὶ ὕψωσις αὐτῆς..»². Δὲν πρόκειται βεβαίως περὶ τῆς μεγάλης βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἥτις ἀπὸ τοῦ 1492 εἶναι τζαμί καὶ οὐχὶ «ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἔτι κατακτίσεως εἰς χεῖρας» τῶν Ἑλλήνων. Πρόκειται περὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τοῦ καέντος κατὰ τὴν πυρκαϊάν τῆς πόλεως τοῦ 1890 καὶ εὐρισκομένου εἰς τὴν θέσιν, ὅπου τὸ 1910 ἐκτίσθη ὁ σημερινὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Τὸν ναὸν τοῦτον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τὸν καέντα τὸ 1890, περιγράφει, ὡς εἶδομεν, ὁ Παπαγεωργίου ὡς χαμηλὴν βασιλικὴν μὲ ξυλί-

¹ Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 3.

² I. K. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, ἔ. ἀ. ἀριθ. 29, σ. 36-7.

νους κίονας¹. Ἐφερε δὲ ὁ ναὸς ἐπὶ ἐνὸς τῶν τοίχων αὐτοῦ τὴν χρονολογίαν 9ῃ Αὐγούστου 1699, διὰ τὴν ὁποίαν ἀπορεῖ ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου, ἐὰν ἐσήμαινε ἀνέγερσιν ἢ ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ². Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω τουρκικοῦ φερμανίου εἴμεθα νῦν βέβαιοι ὅτι ἡ χρονολογία ἐσήμαινε ἐπισκευήν. Ὁ ναὸς λοιπὸν ἦτο πολὺ παλαιότερος τοῦ 1699, ἀφοῦ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο φέρεται ἡρειπωμένος. Ἀλλὰ ὁ ναὸς δὲν ἐφαίνετο βυζαντινὸς εἰς τὸν ἐξετάσαντα αὐτὸν Χατζῆ-Ἰωάννου³. Περὶ αὐτοῦ μαρτυρεῖ καὶ τὸ εὐτελὲς τῶν ὑλικῶν αὐτοῦ, ὡς καὶ τὸ σχῆμα τῆς χαμηλῆς βασιλικῆς μετὰ ξυλίνων κίωνων. Τὸ ἀναφερθὲν ὁμοῦς τουρκικὸν φερμάνιον μαρτυρεῖ ἐν ἐπισήμῳ ἐγγράφῳ ὅτι «ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς κατακτῆσεως», ἀπὸ τῆς ἀλώσεως δηλ. τοῦ 1430, ὑπῆρχε ναὸς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην. Καὶ ὁ ναὸς ἐκεῖνος ἦτο ἀσφαλῶς παλαιότερος τοῦ 1430, ἦτο δηλ. βυζαντινός. Εἶναι ὁμοῦς ἀδύνατον ὁ βυζαντινὸς ἐκεῖνος ναὸς νὰ ἦτο ἡ εὐτελῆς βασιλική, ἢ φέρουσα χρονολογίαν ἐπισκευῆς 1699 καὶ καεῖσα τὸ 1890. Ὅχι μόνον τὰ εὐτελῆ ὑλικά τῆς βασιλικῆς δὲν ἠδύνατο νὰ ἦσαν τόσοσιν παλαιά, ἀλλὰ καὶ ἡ βασιλικὴ ἐφαίνετο ἐκτισμένη, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Παπαγεωργίου, εἰς χῶρον δεικνύοντα μαρμάρινα λείψανα παλαιότερου πολυτελεστέρου μνημείου⁴.

Ποῖος ἦτο ὁ βυζαντινὸς ἐκεῖνος ναὸς; Τὸ ὄνομα Ἅγιος Δημήτριος τῆς κατόπιν εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ κτισθείσης βασιλικῆς δὲν δύναται νὰ μᾶς βοηθήσῃ. Τὸ ὄνομα τοῦτο πρέπει νὰ ἐδόθη μετὰ τὸ 1492, ὅποτε κατελήφθη ἡ μεγάλη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἄλλως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχον δύο ναοὶ Ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ πρὸ τοῦ 1492, ὅπερ εἶναι λίαν ἀπίθανον. Ὁ παλαιότερος λοιπὸν καὶ τοῦ 1430 βυζαντινὸς ναὸς ἐκεῖνος ἔφερον ἄλλο ὄνομα, τὸ ὅποιον δὲν γνωρίζομεν. Πότε ὁμοῦς κατεστράφη οὗτος; Θεωροῦμεν ὡς λίαν πιθανὸν ὅτι οὗτος ἐκῆν κατὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1510, τὴν ὁποίαν ἀναφέρουν τὰ

¹ Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ κτλ., σ. 3 καὶ 4 (εἰκόνας... πᾶσαι ἐπὶ τῶν ξυλίνων κίωνων ἀνηρτημέναι).

² Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγρ. σ. 97.

³ Ἐνθ' ἄνωτ.

⁴ Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 3.— Ὁ Παπαγεωργίου ὁμιλεῖ αὐτόθι καὶ περὶ «ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων ἐνφοκομημένων ἐν τοῖς τοίχοις». Δὲν ἀποκλείεται ὁμοῦς τὰ μὲν ἐνφοκομημένα ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα νὰ προήρχοντο ἐκ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ 1699, τὰ δὲ ἐν τῇ αὐτῇ ἐγκατεσπαρμένα νὰ εἶχον μεταφερθῆ ἄλλαχόθεν εἰς χῶρον περισυλλογῆς. Περὶ παλαιότερου βυζαντινοῦ ναοῦ εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην συνηγορεῖ περισσότερον ἢ ὑπαρξίς παρακειμένου βυζαντινοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετὰ βυζαντινὰς τοιχογραφίας, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὁποίου εἶναι σήμερον ἡ μητροπολιτικὴ κατοικία (Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 14 κβ.), ἰδίᾳ δὲ ἡ μαρτυρία τοῦ ἀναφερθέντος τουρκικοῦ φερμανίου.

βενετικά ἔγγραφα. Εἰς ταῦτα καὶ εἰς τὰ Diarii τοῦ Marin Sanuto (1497-1533) ἀναφέρεται: «1510 Ἰούνιος. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει βᾶβλος γράφει ὑπὸ χρονολογίαν 12 Μαΐου... Εἰς τὰς 12 Μαΐου ἐξεργάγη μεγάλη πυρκαϊὰ εἰς Θεσσαλονίκην ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης. Ἐκάησαν περὶ τὰ 1800 σπίτια τῆς ἑβραϊκῆς συνοικίας ὡς καὶ μεγίστη ποσότης διαφόρων πραγμάτων καὶ ἰδίᾳ ἐριούχων...»¹. Ἐβραϊκὴ συνοικία εὗρισκετο καὶ περὶ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν. Εἰς τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1890, ἣτις κατέκαυσε τὴν βασιλικὴν τοῦ 1699, ἐκάη πάλιν ἑβραϊκὴ συνοικία². Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανὸν ὅτι αἱ δύο πυρκαϊαί, τοῦ 1510 καὶ τοῦ 1890, κατέκαυσαν τὴν αὐτὴν συνοικίαν καὶ τοὺς δύο εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ναοὺς.

Ὁ ἐν λόγῳ λοιπὸν ἀγνώστου ὀνόματος βυζαντινὸς ναὸς ἐκάη πιθανώτατα κατὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 1510 καὶ φαίνεται ἀληθῆς ἢ ἀναφερθεῖσα παράδοσις, καθ' ἣν τὸ 1525 ὁ τόπος εἰς τὴν θέσιν ἐκεῖνην ἦτο ἐλεύθερος. Τὴν ἡρειπωμένην ταύτην θέσιν τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ των ἐξέλεξαν οἱ Θεσσαλονικεῖς διὰ νὰ κτίσουν μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ μητροπολιτικοῦ των ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας τὸ 1525 τὴν νέαν των μητρόπολιν. Ταύτην ἔκτισαν μὲ εὐτελεῖ σχετικῶς ὑλικά, ὡς εἶναι πάντες οἱ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας κτισθέντες ναοί, χρησιμοποιήσαντες καὶ ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐκ τῶν ἐρειπίων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, καὶ ὠνόμασαν αὐτήν, διὰ νὰ μὴ μένη ἢ πόλις ἄνευ ναοῦ τοῦ πολιούχου τῆς, Ἐπίστον Δημήτριον. Ἴσως αὐτὸς νὰ εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἐπέστρεψαν εἰς τὴν «Παλαιὰν Μητρόπολιν», τὴν Rotonda δηλονότι.

Ἐκ τούτων καθίσταται λίαν πιθανὸν ὅτι ἀπὸ τοῦ 1525 καὶ ἐξῆς μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως ἦτο ὁ ναὸς οὗτος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου³. Ἡ ἀνάμνησις λοιπὸν περὶ τῆς Rotonda ὡς μητροπολιτικοῦ

¹ Μέρτζιου, Μνημεῖα, σ. 114.

² Παπαγεωργίου, ἔ. ἀ. σ. 2: «... ἡ δὲ ρυπαρὰ καὶ λαθυρινθώδης Ἰσραηλιτικὴ συνοικία ἀνεκτίσθη κατὰ νέον σχέδιον ὑγιεινὴ καὶ περικαλλῆς». Ἐγένετο καὶ ἄλλη μεγάλη πυρκαϊὰ τῆς Θεσσαλονίκης τὴν 29ην Ἀπριλίου 1620. Μέρτζιου, Μνημεῖα, σ. 148: «(ὁ βᾶβλος Κερκύρας γράφει) ... κρούσματα πανώλους... καὶ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἔπου συνέβη μία μεγάλη πυρκαϊὰ, ἡ ὁποία κατέστρεψε σχεδὸν τὴν πόλιν, ὡς καὶ πολλὰ ἐμπορεύματα μεγάλης ἀξίας...». Ἡ πυρκαϊὰ ὅμως αὕτη δὲν φαίνεται πιθανὸν νὰ κατέστρεψε τὸν ἐν λόγῳ βυζαντινὸν ναόν, διότι τότε ἀπὸ τοῦ 1620 μέχρι τοῦ 1699 τὸ χρονικὸν διάστημα δὲν εἶναι, νομίζομεν, ἐπαρκές νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐρείπωσιν κατὰ τὸ 1699 ἐνὸς ναοῦ, ὅταν οὗτος θὰ ἦτο νεόδομητος μετὰ τὸ 1620.

³ Οὕτως ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη ἢ πολὺ μεταγενεστέρα πληροφορία τοῦ Felix Beaujour, Tableau de commerce de la Grèce. Paris 1800, I, 43: *La mosquée de Saint Dimitri ou de Demétrius, était, avant la conquête, l'é-*

ναού ανάγεται πιθανώτερον εἰς τοὺς παλαιούς πρὸ τῆς Λατινοκρατίας χρόνους, ἀφοῦ ἀπὸ τούτων μέχρι μὲν τοῦ 1525 μητροπολιτικὸς ναὸς εἶναι ἡ Ἁγία Σοφία, ἀπὸ δὲ τοῦ 1525 καὶ ἐξῆς ὁ τὸ 1890 καεῖς ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ κείμενος εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Τὸ ὄνομα τῆς Rotonda ἐλησομνήθη ταχέως, καλυφθὲν κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῆς τουρκικῆς ὀνομασίας αὐτῆς καὶ ἀντικατασταθὲν κατόπιν ὑπὸ τοῦ εἰς αὐτὴν μεταπηδήσαντος, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὀνόματος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, οὐχὶ ὁμῶς καὶ ἡ ἀνάμνησις περὶ παλαιᾶς μητροπόλεως. Αὕτη ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τοῦ μνημείου ὡς ἀνακτορικοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς ἐξηγεῖται ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς συνηθέστερον ὀνομάζεται ἀπλῶς μητρόπολις καὶ οὐχὶ ἀπαραιτήτως διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν αὐτῷ λατρευομένου Ἁγίου.

Ἐνταῦθα ὁμῶς ἐγείρεται μία δυσκολία. Ὡς γνωστόν, ὁ Στέφανος Γκέρλαχ, συναντηθεὶς τὸ 1576 εἰς τὰ Πατριαρχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, τοῦ ὁποῦ δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα, ἀλλὰ πιθανώτατα οὗτος ἦτο ὁ Ἰωάσαφ Ἀργυροπούλος (1565-1578 :)¹, ἀναφέρει εἰς τὸ Τουρκικὸν αὐτοῦ Ἡμερολόγιον ὅτι, ὡς ἐπιληροφορήθη παρὰ τοῦ ἐν λόγῳ Μητροπολίτου, «..ὁ Μητροπολίτης ἔχει τὴν ἔδραν αὐτοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἁγίων Ἀγγέλων (= Ταξιαρχῶν - Ἀρχαγγέλων - Ἀσωμάτων)». (Die Kirche darin der Metropolit seinen Sitz habe, heisse zu den heiligen Engeln)².

Τὸ 1576 ἡ Rotonda εἶναι ἀκόμη εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων καὶ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως μέχρι μὲν τοῦ 1525 εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἡ Ἁγία Σοφία, ἀπὸ δὲ τοῦ 1525 ἡ μικρὰ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Εἶναι δύσκολον λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ἔτι κατὰ τὸ 1576 μητρο-

---

glise métropolitaine. Ὡς καὶ ἡ τοιαύτη τοῦ E. D. Clarke, Travels. London 1813, II, Part III, 357: *This mosque* (of St. Demetrius) *we also visited, it was once the metropolitan church* (παρὰ Tafel, De Thessalonica, 135. Εἰς ἡμᾶς ἀπρόσιτον). Ἡ μεγάλη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἦτο τζαμί, ἀλλ' οὐδέποτε ὑπῆρξε μητρόπολις, ἡ δὲ μεταγενεστέρα μικρὰ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἦτο μητρόπολις, ἀλλ' οὐδέποτε ὑπῆρξε τζαμί.

¹ Π. Γ. Ζερλέντου, Θεσσαλονικέων μητροπολιταὶ ἀπὸ Θεωνᾶ τοῦ ἀπὸ ἡγουμένων μέχρι Ἰωάσαφ Ἀργυροπούλου (1520 - 1578). Byz. Zeitschr. 12 (1903), 141. L. Petit, Les évêques de Thessalonique. Échos d'Orient 5 (1901-2), σ. 153.

² Stephan Gerlach, Tagebuch. Francoforte 1674, σ. 210. Τὸ γερμανικὸν κείμενον παραλαμβάνομεν ἐκ τοῦ Tafel, De Thessalonica, 317 (Epimetrum), ὅστις παραθέτει μέγα ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Gerlach. Πρὸ Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 96 (μικρὸν ἀπόσπασμα).— Μυστακίδου, Διάφορα περὶ Θεσσαλονίκης σημειώματα, σ. 370 (ἄνευ ἀποσπάσματος).

πολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως ἦτο ἡ Rotonda. Ἐξ ἄλλου ὁμως δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ μητροπολίτης, ὁμιλῶν πρὸς τὸν Γκέρλαχ, ἄλλον ναὸν ἠγνῶει καὶ οὐχὶ τὴν Rotonda, π. χ. τὸν μικρὸν ναὸν (καὶ μονὴν) τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος, τὸν σφῆζόμενον καὶ σήμερον, καὶ ὅτι τούτου τὸ ὄνομα, Ταξιαρχῶν (= Ἀρχαγγέλων), μετέφρασεν ὁ Γερμανὸς πνευματικὸς τοῦ Αὐστριακοῦ πρεσβευτοῦ: zu den heiligen Engeln (= Erzengeln). Τοῦτο, διότι δὲν γνωρίζομεν πότε ἢ μικρὰ μονὴ τῶν Ταξιαρχῶν, τῆς ὁποίας ἔχομεν σήμερον τὸ καθολικόν, ἔλαβε τὸ σημερινὸν αὐτῆς ὄνομα. Δὲν γνωρίζομεν ἐπίσης ἐὰν τὸ 1576 ὁ ναὸς αὐτός τῶν Ταξιαρχῶν ἦτο ἀκόμη εἰς ἑλληνικὰς χεῖρας ἢ εἶχεν ἤδη μετατραπῆ εἰς τὸ κατόπιν γνωστὸν Ἴκλι - Σεριφέ - Τζαμί¹. Ἐὰν δὲ ἡ σημερινὴ ὀνομασία Ταξιάρχαι προέρχεται ἐκ μεταφράσεως καὶ μόνον τοῦ τουρκικοῦ τούτου ὀνόματος τοῦ τζαμιοῦ, Ἴκλι - Σεριφέ, ὡς φαίνεται λίαν πιθανόν², ἀποκλείεται νὰ εἶναι οὗτος ὁ ναός, εἰς τὸν ὁποῖον διέμενον

¹ Texier - Pullan, ἔ. ἀ. σ. 122 ἀριθ. 13. Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 91 κέ.— Tafrali, Τοπογρ. σ. 174 κέ.— Diehl - Le Tourneau - Saladin, ἔ. ἀ. σ. 215 κέ.— Ευγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ κτλ. σ. 5 κέ.

² Τὸ τζαμί ὀνομάζετο Ἴκλι - Σεριφέ ἐκ τῶν δύο ἐξωστῶν τοῦ μιναρῆ αὐτοῦ, ὅστις, φαίνεται, ἦτο μοναδικὸς τοῦ εἴδους τούτου ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἀπεικόνισις τοῦ τζαμιοῦ μετὰ τοῦ μιναρῆ αὐτοῦ παρὰ Tafrali, Τοπογρ. πίν. XXVII, 1. Ὁ μιναρῆς κατηδαφίσθη τὸ 1925. Βλ. Ευγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ κτλ. σ. 5 σημ. 2. Ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 91, ἀναφέρει τὰ ἐξῆς περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ τζαμιοῦ τούτου, Ἴκλι - Σεριφέ, θεωρῶν τὸ τζαμί ὡς τὸν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν: «Σήμερον εἶναι τζαμίον (ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων δῆθεν) ὀνομαζόμενον Ἐκὴ Σερήφ, ἢ τοῖ οἱ δύο ἄγιοι ἢ ἄγγελοι ὁ Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ, καὶ ὁ μιναρῆς αὐτοῦ φέρει δύο γύρους πρὸς συμβολικὴν παράστασιν τῶν δύο ἀρχιστρατήγων». Ἡ φράσις τοῦ Χατζῆ - Ἰωάννου ὀρθῶς ἐθεωρήθη ὡς ἀπηχοῦσα ἐντοπίαν παράδοσιν, καθ' ἣν οἱ δύο ἐξῶσαι τοῦ μιναρῆ καὶ τὸ ὄνομα Ἴκλι - Σεριφέ ποιοῦνται θπαινιγμὸν εἰς τοὺς δύο Ἀρχαγγέλους καὶ συνεπῶς εἰς παλαιότερον τοῦ τουρκικοῦ βίου τοῦ μνημεῖου ἑλληνικὸν ὄνομα Ἀρχάγγελοι ἢ Ταξιάρχαι. Οὕτω πιστεύει ὁ Tafrali, Τοπογρ. σ. 175 καὶ σημ. 3. Ὁ Ευγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ κτλ. σ. 5, ἀμφιβάλλει περὶ τῆς ὑπάρξεως τοιοῦτου ὀνόματος. Ἡ ἀραβικῆς ὁμως ρίζης λέξις scherif σημαίνει εἰς μὲν τὴν ἀραβικὴν 1) τὸν ἐξέχοντα ἐκ καταγωγῆς ἢ ἐν ἀξιώματι, 2) πᾶσαν ἐξοχὴν δεοπόζουσαν τῶν πέριξ (βλ. Arabic - English Lexicon, ed. Ed. Wil. Lane, σ. 1538 στήλ. 1 καὶ σ. 1357 στήλ. 3), εἰς δὲ τὴν τουρκικὴν 1) τὸν ἐκλαμπρότατον, τὸν ἱερὸν, τὸν ἄγιον ὡς ἐκ τῆς γενεᾶς τοῦ Μωάμεθ καταγόμενον, 2) τὸν κυκλικὸν ἐξώστην μιναρῆ (βλ. Λεξικὸν Τουρκοελληνικὸν I. Π. Μηλιοπούλου, Κων/πολις 1894, σ. 375 καὶ σ. 374), καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς χριστιανικοὺς Ἀρχαγγέλους καὶ Ταξιάρχας. Ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου ἔπρεπε νὰ μεταφράσῃ κατὰ κυριολεξίαν «τζαμί τῶν δύο ἐξωστῶν», ἀλλ' οὗτος θεωρῶν τὸ μνημεῖον ὡς τὸν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν, τὸν ὁποῖον οὐδαμῶ ἀλλαχοῦ εἵρισκε, καὶ ἔχων ὑπ' ὄψει τὸ γνωστὸν σημεῖωμα τοῦ σιγγιλλίου τῆς μονῆς Βλατιτᾶδων ἴσως (βλ. ἀνωτ. σ. 43, σημ. 1), διαβλέπει εἰς τὸ τουρ-

ὁ Ἰωάσαφ Ἀργυρόπουλος τὸ 1576. Δὲν ἠδύνατο τότε ὁ μητροπολίτης νὰ ὀνομάσῃ τὸν ναόν, εἰς τὸν ὁποῖον διέμενε, διὰ τοῦ μεταγενεστέρου καὶ ἐκ τοῦ τουρκικοῦ προκύψαντος ὀνόματος Ἀρχάγγελοι (= Ταξιάρχαι). Ναὸς ὅμως ἄλλος τῶν Ἀρχαγγέλων δὲν ὑπάρχει, ἐκτὸς τῆς Rotonda. Ὑπὲρ ταύτης συνηγορεῖ καὶ ἡ ἐξῆς σκέψις: Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Μητροπολίτης οὗτος, μισούμενος ὑπὸ τῶν Τούρκων, συνήντησε πολλὰς δυσκολίας καὶ κατ' αὐτὴν ταύτην τὴν ἐγκατάστασιν αὐτοῦ εἰς τὴν πόλιν τῆς μητροπολιτικῆς αὐτοῦ ἑδρας¹. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι αἱ συνοικίαι τῆς ἄνω πόλεως ἦσαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας κατ' ἐξοχὴν τουρκικαὶ συνοικίαι, ἐπικίνδυνοι διὰ τοὺς χριστιανούς καὶ ἐν καιρῷ ἡμέρας ἀκόμη, ἐνῶ ἡ περὶ τὴν Rotonda καὶ τὴν Ἀψίδα τοῦ Γαλερίου (Καμάραν) συνοικία ἦτο ἡ πλέον ἀμιγῆς ἑλληνικὴ συνοικία. Εἰς αὐτὴν λοιπὸν καὶ ἐν μέσῳ τοῦ ἀσφαλοῦς ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος εἶναι φυσικὸν νὰ κατέφυγε διὰ τὸν φόβον τῶν Τούρκων ὁ μητροπολίτης Ἰωάσαφ Ἀργυρόπουλος καὶ εἶχεν οὗτος ἰδιαιτέρους λόγους νὰ ἀναφέρῃ εἰς τὸν Γκέρλαχ τὰ τῆς διαμονῆς αὐτοῦ. Ἀνάμνησιν τῶν συνταρακτικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς τοῦ μητροπολίτου τούτου καὶ τῆς προσφυγῆς αὐτοῦ εἰς τὴν Rotonda, ὡς ἀσφαλεστέρου ἀσύλου, ἀπηχεῖ ἴσως ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Βακαλοπούλου ἀναφερομένη ζῶσα παράδοσις περὶ τῆς Rotonda ὡς μη-

κικὸν ὄνομα μετὰ τῆς διπλῆς σημασίας ὑπαινιγμὸν εἰς Ἀρχαγγέλους καὶ Ἀσωμάτους, γινόμενος ὁ ἴδιος ἢ ἀρχὴ μιᾶς γραπτῆς φιλολογικῆς παραδόσεως. Οὐδεὶς τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ, οὐδ' ὁ σχεδὸν σύγχρονος αὐτοῦ Μωραϊτόπουλος (1883), ἔ. ἀ. σ. 20 ἀριθ. 66 (συνοικία Ἰκῆ - Σεριφέ), ἀποδίδει εἰς τὸ μνημειον ἢ εἰς τὴν περίεξ αὐτοῦ συνοικίαν τὸ σημερινὸν ὄνομα Ταξιάρχαι. Οἱ Texier - Pullan, ἔ. ἀ. σ. 122, γνωρίζουν μόνον τὸ τουρκικὸν ὄνομα τοῦ τζαμιῦ καὶ τῆς ὀνομασίας συνοικίας. Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ σημερινὴ ὀνομασία τοῦ ναοῦ προέρχεται ἐκ προκατελιημμένης μεταφράσεως τῆς τουρκικῆς ὀνομασίας τοῦ τζαμιῦ μετὰ τῆς διπλῆς σημασίας καὶ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς μετατροπῆς τοῦ ναοῦ εἰς τζαμί, μηδεμίαν σχέσιν ἔχουσα πρὸς παλαιότερον βυζαντινὸν ὄνομα τοῦ ναοῦ Ταξιάρχαι ἢ Ἀσώματοι. Παραμένει μόνον ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐγένετο ἡ μετάφρασις αὕτη, ἀφοῦ ἄγνωστος εἶναι καὶ ἡ χρονολογία τοῦ σημειώματος τοῦ σιγίλλου τῆς μονῆς Βλαττάδων. Ὁ Χατζῆ-Ἰωάννου, φαίνεται, καθιέρωσε τὴν παράδοσιν ταύτην φιλολογικῶς, πρῶτος αὐτός.

¹ L. Petit, Les évêques de Thessalonique, ἔ. ἀ. σ. 152 - 3. Ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1574 μέχρι τοῦ Ἰουνίου τοῦλάχιστον τοῦ 1577 ὁ μητροπολίτης εὑρίσκειται εἰς Κωνσταντινούπολιν. L. Petit, ἔ. ἀ. σ. 153. Φεύγων τὴν ὀργὴν τοῦ Σουλτάνου Σελήμ Β', διότι διεμήνυσεν εἰς τὰς Δυτικὰς Δυνάμεις τὰ τῆς ἐν Ναυπάκτῳ ἡττῆς τῶν Τούρκων τὸ 1571, ἐσώθη τῇ μεσολαβήσει τοῦ παρὰ τοῖς Τούρκοις ἰσχυρόντος φίλου αὐτοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ, στερηθεὶς ἐπὶ τινὰ καιρὸν μόνον τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ αὐτοῦ ἀξιώματος. Βλ. Ζερλέντου, Θεσσαλονικέων μητροπολιταὶ κτλ. σ. 139 κέ.— Σπ. Λάμπρου, Ἀργυροπούλεια. Ἐν Ἀθήναις 1910. Εἰσαγωγή σ. ἡβ'.— Βλ. καὶ Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κτλ. σ. 249.

τροπόλεως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Θεωνᾶ δῆθεν (1541-1546:). Ὁ Βακαλόπουλος διέκρινεν ὀρθῶς ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη πρέπει νὰ ἔχη τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς γεγονότα τοῦ 1571¹.

Δὲν σημαίνει ὅμως τοῦτο ὅτι μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1576 ἦτο ἡ Rotonda, ἀλλὰ γίνεται ἡ συνήθης σύγχυσις μεταξὺ Μητροπόλεως = μητροπολιτικοῦ ναοῦ καὶ μητροπόλεως = ἰδιωτικῆς κατοικίας τοῦ Μητροπολίτου. Ἄλλωστε ἡ φράσις τοῦ Γκέρλαχ: «Die Kirche darin der Metropolit seinen Sitz habe» δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ναὸς οὗτος, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Μητροπολίτης ἔχει προσωρινῶς τὴν ἔδραν αὐτοῦ, εἶναι καὶ ὁ ἀνέκαθεν μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως². Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἡ ἐπίσημος Μητρόπολις τοῦ Ἀργυροπούλου εἶναι ἡ μικρὰ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τοῦτο εἶναι τὸ πιθανώτερον. Ἄλλως, οὔτε ἡ σιωπὴ τοῦ Ἐνετοῦ τοῦ 1591 περὶ τῆς Rotonda ὡς Μητροπόλεως ἐξηγεῖται, οὔτε ἡ ὀνομασία αὐτῆς Παλαιὰ - Μητρόπολις δικαιολογεῖται. Ὁ Μητροπολίτης ἀνέφερον ἀπλῶς εἰς τὸν Γκέρλαχ πόσους ναοὺς ἔχουν οἱ Χριστιανοὶ ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εἰς ποῖον (δηλαδὴ εἰς τὰ ἐν τῷ ἀυλογύρῳ ἑνὸς ναοῦ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν πάντοτε ὑπάρχοντα προσκτίσματα) κατέφυγεν αὐτός. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἦτο καὶ ἡ ἀπὸ ἐτῶν μητροπολιτικὴ ἐκκλησία τῆς πόλεως. Ὑπενθυμίζομεν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Εὐσταθίος, ὁ ὀμιλῶν περὶ τῆς «καθολικῆς τῆς μητροπόλεως», ὀμιλεῖ καὶ περὶ «οἴκου τῆς μητροπόλεως» ὡς χωριστοῦ οἰκοδομήματος μητροπολιτικῆς κατοικίας³. Οἶκος τοῦ Εὐσταθίου εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς παραδόσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ πιστευομένη ὡς οἰκία, ἐν τῇ ὁποία κατέκησεν ὁ Ἅγιος Δημήτριος⁴, ἐνῶ μητροπολιτικὸς ναὸς αὐτοῦ (καθολικὴ τῆς

¹ Ἀπ. Βακαλοπούλου, ἔ. ἀ. σ. 249.

² Οὕτω συμπεραίνει ὁ Tafrafi, Topogr. σ. 175.

³ Εὐσταθ., Λόγος εἰς τοὺς ἁγίους Ἀλφαιόν, Ἀλέξανδρον, Ζώσιμον, τῶν Καλυτηνῶν, καὶ τὸν συμμάρτυρα αὐτῶν Μάρκον. Migne, P. G. 136, 265: Ναός τε γὰρ αὐτοῖς ἐγήγερται ἀσπίδος καὶ οὐκ ἀνάξιος λόγου καὶ ὁ τῆς μητροπόλεως οἶκος αὐτὸν ἀμφέπει. Τὸ χωρίον τοῦτο παρεξήγησεν ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 70 σημ. β, ἐξάγων ἐξ αὐτοῦ ὡς μητροπολιτικὸν ναὸν τὴν Rotonda, καὶ ὀρθῶς ἐπικρίνεται ὑπὸ τοῦ Tafrafi, Topogr. σ. 155 σημ. 5 καὶ 186 σημ. 2. Δὲν γνωρίζομεν ποῦ ἔκειτο ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων τούτων, ἀλλ' ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ διακρίνεται καὶ ἀπομακρύνεται οὗτος τοιοῦτοτρόπως τῆς Rotonda.

⁴ Ὁ Εὐσταθίος ὀμιλεῖ καὶ ἀλλαχοῦ περὶ τῆς ἰδιωτικῆς αὐτοῦ κατοικίας, ἐκ τῆς ὁποίας ἤχθη οὗτος εἰς τὴν βραχεῖαν αὐτοῦ αἰχμαλωσίαν καὶ εἰς τὴν ὁποίαν οἰκίαν ἀποκατεστάθη κατόπιν. Ἦτο δὲ ἡ οἰκία αὕτη, κατὰ τὴν ἐπὶ Εὐσταθίου ζῶσαν παράδοσιν, ἡ κατοικία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ζῶντος. Εὐσταθ., Bonn. σ. 463, 1 κέ.: ... καὶ τῷ οἴκῳ παραμείναντες, ὅς περιάδεται ζῶντα ἐκθεραπεύειν τὸν ἅγιον (Δημήτριον) ... ἐλκυσθέντες ἀπηγόμεθα. Ἀποκαθίσταται κατόπιν ἐν αὐτῷ, Bonn. σ. 466, 20: ... μόλις μετὰ καὶ ἡμέρας μετρίας τῷ τοῦ ἁγίου οἴκῳ ἀποκατέστημεν...

μητροπόλεως) είναι κατά πάσαν πιθανότητα ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, ἢ Rotonda.

Ἡ πληροφορία λοιπὸν τοῦ Γκέρλαχ δὲν ἀντιτίθεται, νομίζομεν, πρὸς τὰς πληροφορίας τῶν ἄλλων πηγῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς Λατινοκρατίας μέχρι τοῦ ἔτους 1525 παρέμεινε ἡ Ἁγία Σοφία, ἀπὸ δὲ τῆς χρονολογίας ταύτης καὶ ἐξῆς μητρόπολις ἦτο ἡ μικρὰ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Ὅπως ἡ ἀνεύρεσις τοῦ ἐν πολλῷ λόγῳ παρὰ τοῖς ἐρευνηταῖς ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων τῶν πηγῶν ἔθεσεν ἡμᾶς εἰς πλεονεκτικωτέραν θέσιν, ἐκ τῆς ὁποίας κατέστη δυνατόν νὰ ὀδηγηθῶμεν εἰς συμπεράσματα ἂν μὴ ἀπολύτως βέβαια τοῦλάχιστον πιθανώτερα παντὸς προηγουμένου, προκειμένου περὶ τόσον παλαιῶν καὶ ἀμαρτύρων σχεδὸν πραγμάτων. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα εἶναι, 1) ὅτι μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρξε πρῶτον ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, ὁ κατόπιν γνωστὸς εἰς τοὺς περιηγητὰς ὡς Rotonda, καὶ τοῦτο ἀπὸ τὰς ἀρχὰς πιθανῶς τοῦ χριστιανικοῦ αὐτοῦ βίου ὡς ἀνακτορικοῦ ναοῦ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Παλατίου μέχρι τῆς Λατινοκρατίας, 2) ὅτι ἀπὸ τῆς Λατινοκρατίας καὶ πέραν ἡ Ἁγία Σοφία κατέχει τὴν θέσιν μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς πόλεως μέχρι τῆς μετατροπῆς αὐτῆς εἰς τουρκικὸν τέμενος τὸ 1525. Μετὰ δὲ τὴν κατάληψιν καὶ ταύτης οἱ Θεσσαλονικεῖς δὲν ἐπανήλθον εἰς τὸν μόνον ἐλεύθερον ἀκόμη μέγαν ναὸν τῶν, τὴν παμπαλαίαν μητρόπολιν αὐτῶν, τὴν Rotonda, ἀλλ' ἔκτισαν εἰς τὴν ἡρειπωμένην θέσιν παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν χαμηλῆν βασιλικῆν τοῦ πολιοῦχου τῆς πόλεως τῶν Ἁγίου Δημητρίου καὶ, ταύτης καείσης τὸ 1890, εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν παραμένει ἀκόμη ἡ μητρόπολις τῆς πόλεως.

6. ΠΟΘΕΝ Η ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν πότε καὶ πῶς ἐδόθη εἰς τὴν Rotonda ἡ ὀνομασία Ἁγίος Γεώργιος. Εἶδομεν ὅτι μέχρι τῆς μετατροπῆς αὐτῆς εἰς τουρκικὸν τέμενος τὸ 1590 ἡ Rotonda διετεῖται τὸ βυζαντινὸν αὐτῆς ὄνομα: ναὸς τῶν Ἀγγέλων (Ἀρχαγγέλων ἢ Ἀσωμάτων). Ἡ ὀνομασία Ἁγίος Γεώργιος, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἐμφανίζεται πολὺ ἀργά'.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ περιηγηταὶ τοῦ 18ου αἰῶνος ἀπὸ τοῦ παλαιότερου ἐκ τῶν ἀναφερόντων τὸν ναόν, τοῦ Paul Lucas (1706), δὲν γνω-

24: ... ἐξ ἀνάγκης ἐγενόμεθα τοῦ κατὰ τὸν οἶκον κηπιδίου, καὶ ἐπιδόντες ἑαυτοὺς πρὸς οὐλίφ τοῦ ἐκεῖσε βραχυτάτου λωτροῦ ἐκείμεθα, χόρτον ἄμικτον ὑποβεβλημένοι, σ. 467, 11: ... ἔτι δὲ καὶ πρῶταίς, ἃ δὴ φίλτατα ἡμῖν ἔφυσαν. Εἰδρίσκεται λοιπὸν εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ καὶ εἰς τὸν προσφιλεῖ αὐτοῦ κήπον.

¹ Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 72 σημ. β.

ρίζουν τὸ μνημεῖον ὑπ' οἰονδήποτε ἄλλο ὄνομα, ἀλλ' ὀνομάζουσαν τοῦτο ἐκ τοῦ σχήματος αὐτοῦ La Rotonde (=Στρογγυλόν)¹ ἢ ἀναφέρουν, ὅπως ὁ Leake, τὴν παλαιὰν παράδοσιν, καθ' ἣν ὁ ναός ὀνομάζετο Παλαιὰ - Μητρόπολις (Ἑσκι - Μετρόπολι).

Ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου ἐκφράζει μίαν παράδοξον γνώμην, ὅτι δηλαδὴ οἱ Χριστιανοὶ μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Rotonda ἔκτισαν ἀντικρὺ μικρὸν παρεκκλήσιον φερώνυμον τοῦ ἁγίου (Γεωργίου), ὅπως ἀντισταθμίσωσιν ὅσον τὸ δυνατόν τὴν προσγενομένην ἀπώλειαν².

Τοῦ παρεκκλησίου τούτου τὴν ἱστορίαν, διατηρουμένου ἀκόμη σήμερον ἀπέναντι τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ ἐπὶ τῆς πρὸ αὐτοῦ διερχομένης ὁδοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἀνέστυρεν ἐν μέρει ἐκ τῆς λήθης ὁ μοναχὸς τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μονῆς Γρηγορίου Βαρλαάμ Ἀγγελάκος, δημοσιεύσας πατριαρχικὸν σιγίλλιον τοῦ ἔτους 1758 τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Σεραφεῖμ, παραχωροῦντος τὸ ἐν λόγῳ ναῦδριον τοῦ ἁγίου Γεωργίου λόγῳ ἐρειπώσεως εἰς τὴν φροντίδα τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Γρηγορίου, οἱ ὅποιοι κατεῖχον ἀπὸ τοῦ 1700 δι' ἀγορᾶς τὸ περίξ τοῦ ναῦσκου τούτου κείμενον μετόχιον, τὰ κελλία μοναχῶν δηλονότι, ἐνῶ ὁ ναῦσκος μέχρι τοῦ ἔτους 1758 τοῦ σιγίλλιου ἀνήκεν εἰς τὴν Μητρόπολιν Θεσσαλονίκης³.

Εἶναι φανερὸν λοιπὸν ὅτι πρόκειται περὶ διαλυθείσης μικρᾶς μονῆς, τῆς ὁποίας τὸ μικρὸν Καθολικὸν ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Τοιοῦτοι ναῦσκοι τοῦ ἁγίου Γεωργίου, προερχόμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ διαλύσεως μικρῶν μονῶν καὶ μετοχιῶν, ὑπῆρχον πολλοὶ ἐν

¹ Paul Lucas, ἔ. ἀ. σ. 204: De-là nous fûmes à la Rotonde (1706). [Ὁμοίως δ' ἐξ αὐτοῦ πλεῖστα παραλαμβάνων Ἀββᾶς Belley: Τὸ δεύτερον μεγάλο τζαμί ὀνομάζεται ἀκόμη Rotonde (Στρογγυλόν). *Μέροζιου*, Μνημεῖα, σ. 206 (1772)]. Ἐπίσης Richard Pococke, Voyage. Trad. de l'anglais. 2me éd. Paris 1772. Tom. VI σ. 71. Βλ. τὰς παραπομπὰς εἰς ἄλλους περιηγητὰς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος, ἀναφέροντας τὸν ναόν, παρὰ Tafrafi, Topogr. σ. 155 σημ. 6: Germaine 1746, Beaujour 1806, Cousinéry 1831, Leake 1835.

² Χατζῆ - Ἰωάννου, Ἀστυγραφία σ. 76. Δὲν γνωρίζομεν ποῦ στηρίζει ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου τὴν γνώμην αὐτοῦ ταύτην περὶ τῆς ἰδρύσεως τοῦ σήμερον ἀκόμη σφραγισμένου ἐκκλησιῶν τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Ἡ ἑτέρα γνώμη τοῦ Χατζῆ - Ἰωάννου (αὐτόθι, σ. 74), ὅτι ἡ Rotonda, τὴν ὁποίαν ὁ Χατζῆ - Ἰωάννου θεωρεῖ ὡς ναόν τοῦ Κάθειρου, ὀνομάσθη ναός τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἐπειδὴ οἱ Χριστιανοὶ διέβλεπον εἰς τὸν Βῖον τοῦ ἁγίου τούτου ὁμοιότητα πρὸς τὸν Κάθειρον, δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ σήμερον.

³ Βαρλαάμ Ἀγγελάκου (μοναχοῦ Γρηγοριάτου), Τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ μετόχιον «Ἁγίου Γεωργίου». Γρηγόριος Παλαμάς 6 (1922) σ. 378-381. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἁθῶ ἱερά μονὴ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου (1300 - 1921). Θεσσαλονίκη 1921, σ. 134 κέ., 141 κέ.

Θεσσαλονίκη¹. Τὸ ἐν λόγῳ μετόχιον ἀνήκε μέχρι τοῦ 1700 εἰς τὴν Μητρόπολιν Θεσσαλονίκης. Οἱ μοναχοὶ Γρηγοριᾶται ἠγόρασαν τὸ 1700 τὰ περίξ τοῦ μικροῦ Καθολικοῦ χρήσιμα εἰς αὐτοὺς κελλία, τὸ δὲ 1758 παρεχωρήθη εἰς αὐτοὺς δωρεάν καὶ τὸ ἐρειπωθὲν Καθολικόν, ἵνα ἐπισκευάσουν καὶ συντηροῦν αὐτὸ ἰδίαις δαπάναις².

Εἶναι καταφανὲς λοιπὸν ὅτι τὸ μετόχιον ἦτο πολὺ παλαιότερον τοῦ 1700. Ἐὰν δὲ ἀληθεύῃ ἔτι πολλαὶ ἐκ τῶν φορητῶν αὐτοῦ εἰκόνων, τῶν ὁποίων τὴν εἰς Ἀθήνας μεταφορὰν ὑπὸ τοῦ Α. Ἀδαμαντίου τὸ 1916 καὶ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῶν εἰς τὴν ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μονὴν Γρηγορίου τὸ 1921 διηγεῖται ὁ Βαρλαάμ Γρηγοριάτης³, προήρχοντο, ὡς ἀναφέρει ὁ Ταφραλί, ἐκ τῆς Rotonda, τότε τὸ μετόχιον εἶναι παλαιότερον καὶ τοῦ 1590⁴.

Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανὸν ὅτι τὸ ὄνομα Ἅγιος Γεώργιος τοῦ γειτονικοῦ πρὸς τὴν Rotonda μετοχίου τούτου, εἰς τὸ ὁποῖον μετεφέρθησαν, προφανῶς λόγῳ τῆς ἀμέσου γειτονίας, εἰκόνες καὶ ἱερὰ σκεύη ἐκ τοῦ μεγάλου ναοῦ εὐθὺς μετὰ τὴν κατάληψιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1590, μετεπήδησεν ἀργότερον εἰς τὴν Rotonda, ἵνα καλύψῃ τὸ κενόν, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἡ πάροδος πολλοῦ χρόνου εἰς τὴν ἀνάμνησιν τῆς ὀνομασίας τοῦ μεγάλου ναοῦ. Τὸ μέγα τουρκικὸν τέμενος τοῦ Χορτατζῆ - Σουλεϊμάν - Ἐρέντη ἔπρεπε νὰ εἶχε καὶ ἑλληνικὸν ὄνομα πρὸ τῆς καταλήψεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀφοῦ δὲ τὰ ἐξ αὐτοῦ προερχόμενα σκεύη εὑρίσκοντο καὶ αἱ παλαιαὶ εἰκόνες προσεκυνοῦντο εἰς τὸν πλησίον αὐτοῦ ναῖσκον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, εἰς τὸν μικρὸν «Ἁγίῳ Γεωργίῳ», ἀπὸ τὸν μέγαν «Ἁγίῳ Γεωργίῳ» θὰ προήρχοντο, καὶ τὸ ὄνομα Ἅγιος Γεώργιος ἦτο ἡ πλησιεστέρα ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ παλαιοῦ ὀνόματος τῆς Rotonda.

Τοῦτο θὰ ἦτο τὸ δεύτερον παράδειγμα ἐν Θεσσαλονίκη μεταπηδήσεως τοῦ ὀνόματος μικροῦ, ἀλλ' ἐλευθέρου ναοῦ, εἰς μέγαν, ἀλλ' ὑποδουλωμένον.

¹ Ταφραλί, Τοπογρ. σ. 182-3, ἀριθ. 14, 15, 16, 19. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 45, σημ. 4. Ὁ Ταφραλί, αὐτόθι, σ. 185, ἀριθ. 6, ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀναφερθεῖσαν ἀνωτέρω γνώμην τοῦ Χατζῆ-Ἰωάννου, ὅτι ὁ νασκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐκτίσθη εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς ἀπωλείας τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Rotonda). Ἄλλ' αὕτη τὴν ἐποχὴν τῆς καταλήψεως αὐτῆς δὲν ὀνομάζετο, ὡς εἶδομεν, Ἅγιος Γεώργιος καὶ οὕτω καταπίπτει ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος, ὁ δὲ σημερινὸς νασκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἦτο καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, ὡς δεκνύουν τὰ περίξ αὐτοῦ κελλία, τὰ ἀγορασθέντα τὸ 1700 ὑπὸ τῆς μονῆς Γρηγορίου.

² Βαρλαάμ Ἀγγελάκου, ἔ. ἀ. σ. 378.

³ Αὐτόθι. σ. 380-1. Τὰ πλήρη κείμενα τῶν πρὸς τὰς εἰκόνας σχετικῶν ἐγγράφων παρὰ τοῦ αὐτοῦ, ἢ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κτλ. σ. 141 κέ.

⁴ Ταφραλί, Τοπογρ. σ. 185, ἀριθ. 6.

Τὸ πρῶτον τοιοῦτον παράδειγμα εἶναι ἡ Ἀχειροποίητος, τῆς ὁποίας τὸ τουρκικὸν ὄνομα Ἐσκι - Τζουμά μετεφράσθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων οὐχὶ Παλαιδὸν - Προσκύνημα, ὡς θὰ ἦτο ἡ ὀρθὴ κατὰ λέξιν μετάφρασις ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ, ἀλλὰ, βοηθούσης καὶ τῆς συμπτώσεως τοῦ τουρκικοῦ προσκυνήματος εἰς τὰ τζαμιά καθ' ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος Παρασκευῆν (=Τζουμά), μετεφράσθη Παλαιὰ - Παρασκευή, τῶν Ἑλλήνων λαβόντων τὸ εὐτυχοῦς συμπτώσεως ὄνομα ὁμωνύμου Ἀγίας κατὰ τὸν Ἀπ. Βακαλόπουλον ἐκ τινος μικροτέρου γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς¹.

7. ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ

Ἄνασκοποῦντες τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ συγκεφαλαιώσωμεν τὰ περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων ἢ τῆς Rotonda τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὡς ἐξῆς :

Μία ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης ὀνομάζεται εἰς τὰς πηγὰς «πύλη τῶν Ἀσωμάτων». Ἡ πύλη αὕτη ἦτο ἡ τρίτη κατὰ σειρὰν ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἔφερε δὲ ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ ὄνομα Πόρτα - Καπὺ καὶ δὲν ὑπάρχει σήμερον. Τὸ βυζαντινὸν αὐτῆς ὄνομα ὀφείλει ἢ πύλη αὕτη εἰς τὴν γειτονίαν μεγάλου βυζαντινοῦ ναοῦ, ὀνομαζομένου τῶν Ἀσωμάτων. Ὁ ναὸς οὗτος πρέπει νὰ ἦτο μέγας καὶ σημαντικός, διότι ὀλόκληρος ἢ περίξ αὐτοῦ συνοικία ἔφερον ἐξ αὐτοῦ τὸ ὄνομα «γειτονία τῶν Ἀσωμάτων». Ἡ συνοικία αὕτη κατὰ τὰς ἐνδείξεις τῶν πηγῶν ἐξετείνεται κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως καὶ κυρίως βορειότερον τῆς σημερινῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ. Οὕτω καθορίζεται ἐκ τῶν πραγμάτων ἢ θέσις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων : πηλοσίον τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς πόλεως, βορείως τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, ἐντὸς τῆς συνοικίας τῶν Ἀσωμάτων καὶ παρὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς θαλάσσης πύλην τοῦ ἀνατολικοῦ τούτου τείχους. Πᾶσαι ὅμως αἱ ἐνδείξεις αὗται τῶν πηγῶν συγκλίνουσι εἰς τὴν Rotonda τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τῆς ὁποίας τὸ βυζαντινὸν ὄνομα εἶναι ἄγνωστον μέχρι σήμερον. Ἐγγραφον τέλος ἐκ τῶν ἐσχάτως ἐκδοθέντων ἐκ τῶν Ἑνετικῶν Ἀρχείων μαρτυρεῖ ρητῶς ὅτι ἡ Rotonda πρὸ τῆς καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρ-

¹ Βλ. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης κτλ. σ. 17. Ὡς εἰς τὴν Ἀχειροποίητον, καὶ ἐνταῦθα ἡ συνοικία ὀνομάζετο ἐκ τοῦ ναοῦ «γειτονία τῶν Ἀσωμάτων». Ὡς ἐκεῖ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα, μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ τὴν ἀπώλειαν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, μεταπηδᾷ εἰς αὐτὸν τὸ ὄνομα μικροῦ γειτονικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ ἡ συνοικία μετονομάζετο «γειτονία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου». Μόνον ὅτι δὲν μεσολαβεῖ ἐνταῦθα παρανόησιμος τουρκικὴ ὀνομασία, ὅπως τὸ τουρκικὸν ὄνομα Ἐσκι - Τζουμά, τὸ ὁποῖον ἐσύχυσεν ἐκεῖ τὰ πράγματα.

 κων τὸ ἸΟΥ ὠνομάζετο «ναὸς τῶν Ἀγγέλων», ὄνομα ὅπερ εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὰ ἀδιακρίτως ἐναλλασσόμενα ὀνόματα Ἀρχαγγέλων ἢ Ἀσωμάτων ἢ Ταξιάρχων. Ὁ ναὸς λοιπὸν τῶν Ἀσωμάτων τῶν βυζαντινῶν πηγῶν εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ Rotonda. Εἰς τοῦτο ἀναγκάζουσι οὖν καὶ ἄλλαι ἐνδείξεις καὶ μαρτυρεῖ ρητῶς τὸ ἐν λόγῳ ἔγγραφο.

Ἐξακριβωθέντος οὕτω τοῦ βυζαντινοῦ ὀνόματος τῆς Rotonda, δύναται μετὰ μεγαλυτέρας τὴν φορὰν ταύτην πιθανότητος νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς μερικὰ ἐρωτήματα: Πρῶτον ὁ Καμενιάτης καὶ ὁ Εὐστάθιος δὲν μνημονεύουσι καθ' ὁσονδήποτε τρόπον τὴν Rotonda, οὐδ' ἀναφέρουσι ρητῶς ναὸν τῶν Ἀσωμάτων, διότι ἡ Rotonda ἦτο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῶν ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως καὶ οὗτοι, ὡς ἄνθρωποι τῆς μητροπόλεως, παρέλειψαν κατὰ τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἄλλων μεγάλων ναῶν τῆς πόλεως, τῶν ἀντιδιαστελλομένων πρὸς ταύτην, τὸν ἴδιον οἶκον. Δεύτερον, ὀδηγούμενοι οὕτως εἰς τὸ ζήτημα τῶν μητροπολιτικῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, εὐρίσκομεν ὅτι ἀπὸ τῆς Λατινοκρατίας τοῦ 1204 μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1525 ἡ Ἁγία Σοφία παρέμεινε μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Λατίνων χρησιμοποιησάντων πρῶτον ταύτην ὡς μητρόπολιν. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1525 ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς εὐρίσκεται εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς μητροπόλεως.

Τέλος τὸ ὄνομα Ἁγίου Γεωργίου λίαν πιθανῶς μετεπήδησεν εἰς τὴν Rotonda, λησμονηθέντος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτῆς ὀνόματος μετὰ τὴν μετατροπὴν αὐτῆς εἰς τζαμί, ἐκ μικροῦ γειτονικοῦ παλαιοῦ μετοχίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Εἰς τοῦτο μετεφέρθησαν ἱερὰ σκεύη καὶ φορητὰ εἰκόνας ἐκ τοῦ μεγάλου καταληφθέντος ναοῦ, ὁ δὲ ναῦσκος τοῦ μετοχίου τούτου μετὰ πολλὰς ἀνακαινίσεις σφύζεται μέχρι σήμερον.

Τοῦτο, μετὰ τὴν Ἀχειροποίητον, εἶναι τὸ δεύτερον παράδειγμα ἐν Θεσσαλονίκῃ μεταπηδήσεως τοῦ ὀνόματος μικροτέρου ναοῦ εἰς μεγαλύτερον, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἐλησμονήθη.